

Хөндлөнгийн Шинжээчдийн Багийн 2-р Шатны Тайлан (ХШБ)

Ундай Голын Гольдролын Өөрчлөлттэй холбоотой Гомдол

2016 оны 11 сар

Ерөнхий Хураангуй

- 1) Халив-Дугатын гольдролыг даялуулан, усны хагалбарын хэд хэдэн хэсэгт өөрчилсөн байна. Гол ба/буюу түүний цутгалангуудад шүүдүү ухаж, уурхай, замын дэд бүтцийн улмаас хэд хэдэн газрыг таглаж, боожээ. Үүний улмаас усны хагалбарын энэ хэсэгт гадаргын болон хөрсний усны урсац өөрчлөгдсөн. Төслийг эхлэхээс өмнө усны хагалбарын энэ хэсгийн гидрологийн нөхцөл байдалд хангалттай мониторинг хийгдээгүй тул гадаргын болон хөрсний усанд гарсан өөрчлөлтийг тоогоор илэрхийлэх боломжгүй. Эдгээр өөрчлөлтийн улмаас бэлчээр болон малчдын амьжиргаанд учрах хуримтлагдах нөлөөллийг Тайлангийн 2 дахь хэсэгт авч үзсэн болно.
- 2) Хаягдал Хадгалах Байгууламж (ХХБ) одоогийн байдлаар шүүрч байгааг “ХХБ-ийн Өндөрлөгийн Зураг Төслийн” 2015 оны Тайланд дэлгэрэнгүй дурьджээ (Голдер Ассошиэйтсийн 4/30/2015 хууд. 10). Голдер Ассошиэйтсийн тайлан гарснаар ХХБ-ийн барилгын зураг төсөлд болон түүний ажиллагаанд өөрчлөлт хийхэд хүргэсэн байна. Үүгээр мониторингийн хаалт, пиезометрүүдийг нүүлгэн ХХБ-ийн далангийн доод талд байрлуулах болжээ. Мониторингийн дийлэнх цэгүүдийн мэдээлэл тасалдалтай буюу тун бага байгаа нь шүүрэлтийг тоогоор хэмжихэд хүндрэл учруулж байна. Шүүрсэн усыг тогтоох систем нь шүүрсэн усыг УЛТ-н дотор барьж байхаар хийгдсэн бөгөөд шүүрэлтийг УЛТ дотор барьж байгаа харагдаж байв. Ямартаа ч одоо байгаа мэдээллээс үзэхэд ирээдүйд мониторингийн хөтөлбөрийг маш дэлгэрэнгүй, нарийн ажиглалттай хэрэгжүүлэх шаардлагатай.
- 3) Голын гольдролыг аль хэдийн даялуулчихсан, хоёр хэсэг хоёулаа баригдаж байгаа, ХХБ-ийн 1-р хэсэг нь ашиглагдаж буй болохоор Халив-Дугатын голд нөлөөлөл учруулахаас зайлхийхийн тулд ХХБ-д өөрчлөлт хийнэ гэдэг найдвартай биш. Гэсэн хэдий ч бууруулах, мониторинг хийх зарим нэг хувилбар байгааг энэ тайланд гаргаж тавьсан болно.
- 4) Халив Дугатын ай сав дахь гадаргын усны хаялбар нь зам, карьерууд, Хаягдал Хадгалах Байгууламж, өөрчлөлтийн сувгууд зэрэг дэд бүтцийн байгуулалтын нөлөөнд өртсөнөөр ай сав дахь малчдын усны хангамжид нөлөөлөл учруулсан. 2-р хэсэгт нөлөөллүүдийн талаар дэлгэрэнгүй хэлэлцсэн болно.
- 5) Эдгээр нөлөөллүүд болон Гурван Модны Халив Дугат (“Дугат”), Хөх Шанд, Дугатын Дугуй, Гурван Модны Халив (“Халив”), Вандан Толгой, Шунхат, Оюут Толгой зэрэг Халив Дугатын бэлчээр шүүд Уурхайн Лицензит бүст орсон эсвэл холбогдох дэд бүтэц рүү алдсан, бэлчээр хуваагдсан, тоосны бохирдол, дуу чимээ зэрэг нь мал нэг дор тухайлбал Уст Баг Мод, Ханан Даваа, Тойн Цохионд олноор бөөгнөрөхөд хүргэжээ.
- 6) Зарим малчин өрхүүд өвөлжөө барьж өгч, нүүхэд нь тусалсан нүүлгэн шилжүүлэлтээр энэ газарт нүүж ирсэн бол зарим нь алдагдсан, нөлөөлөлд өртсөн, хуваагдсан бэлчээрээсээ

нүүх замдаа улирлын чанартай ашиглаж байна. Малчдын тайлбар, сумын захиргаанаас өгсөн өрхийн малын мэдээлэл энэ хандлагыг бататгаж байна.

- 7) Үр дагаварт нь малчдын улирлын чанартай нүүдэл цөөрч, ихэвчлэн өвөлжөөний бэлчээрээ зун ч бас ашиглах болжээ. Малчдын мэдээлэл, малын тоо баримтаас үзэхэд Халив Дугатын өрхүүдийн малын тооны өсөлт сумын нийт өсөлтөөс арай бага, бод гэхээсээ илүүтэй бог мал түлхүү маллах болсон байна.
- 8) Ундай голын нэгэн адил, Бор Овоон задгай, ойр орчмынх нь бэлчээр алдагдсанаар жилийн дөрвөн улиралд нүүдэллэн, олон айл зуны бэлчээрээ хуваадаг байсан нүүдлийн мал аж ахуйн уламжлалд өөрчлөлт авчирсан шиг малчин хүмүүсийн бэлчээр ашиглах, мал маллагааны арга ажиллагаа өөрчлөгджээ. Бэлчээр алдагдсан болохоор үүнийг эргүүлэн сэргээнэ гэж төсөөлөхөд бэрх.

Зөвлөмжүүд

- ОТ, орон нутгийн засаг захиргаа, малчдын хамтын оролцоот усны мониторингийг өргөжүүлэн, сайжруулах. Үүнд хур тунадас хэмжигчийн сүлжээг өргөтгөн, ХХБ-ийн доод талд мониторингийн цооног нэмж гаргаж болох юм. Үүнийг усны чанарын дээж авах ажиллагаанд бүх талуудыг хамруулан, баримт хамтран олж тогтоох хэлбэрээр хийж болно.
- Халив-Дугатын голын өөрчлөлтийн сувгийн бүрэн бүтэн байдлыг сайжруулах. Ингэснээр элэгдлийг багасган, Халив-Дугатын үерийн усыг үр ашигтай урсгана. Үүнийг хийхдээ өөрчлөлтийн бат бөх байдлыг үнэлэх мөн эрэг ёроолыг бэхжүүлэн, ус тогтохоос аль болох сэргийлэх замаар засаж болох элэгдэл ихтэй газруудыг тодорхойлохын тулд хамтран баримт олж тогтоох судалгааг ашиглаж болно.
- Усны хагалбарт тогтоол ус хуралдах, ууршихаас сэргийлэхийн тулд хаана аль нь тохиромжтойгоос шалтгаалан нүхэн хоолой, нуман эсвэл хуягласан гарам зэрэг ус нэвтрүүлэн зайлуулах зохистой механизм бий болгох. ГТЗ хамтран эдгээр газрууд болон нөлөөллийг бууруулах боломжит арга техникүүдийг хянан үзэж болох юм.
- Техникийн Хяналтын Хөндлөнгийн Зөвлөлөөр (ТХХЗ) шүүрэлтийг хянан үзэж, ХХБ-ийн зураг төсөлд оруулах өөрчлөлтийг санал болгон, урсгалын доод руу гарч болзошгүй нөлөөллийг судлан, үр дүнг бүх талуудад тайлагнах.
-
- ХШБ ерөнхийдөө ОТМШБ-аас гаргасан зөвлөмжүүдийг дэмжиж байна. ОТМШБ-ийн Бүрэлдэхүүн 1-ийн сумын хэмжээнд үст цэгийг олшруулах гэсэн зөвлөмжийн тухайд ХШБ зэрлэг амьтад/биологийн олон зүйл ба мал хоорондоо зөрчилдөх вий гэдгийг бодолцохыг хүсч, нэлдээ бэлчээр юм шиг харагдаж байгаа газар болгон мал бэлчээрлэхэд тэр бүр тохирдоггүйг хэлмээр байна.

Хэд хэдэн нэмэлт тайлбар, зөвлөмжүүдийг дурьдваас:

- ОТМШБ-ийн тайлангийн бүрэлдэхүүний 1-ийн зөвлөмжтэй холбоотойгоор сумын засаг захиргаа алдагдсан бэлчээрийг харгалзан тохируулга хийхийн тулд бэлчээрийн системийг дахин боловсруулах хэрэгтэй. Бэлчээрийн гол нутаг (зуны бэлчээр) үүрд алдагдсан болохоор үүнийг хийх нь хэцүүхэн даалгавар байх болно. Нутаг дэвсгэр том хэдий ч газрын гадарга, ургамлын төрлөөс шалтгаалан тэр болгон тохиромжтой бэлчээр байж чадахгүй.
- Улсаас үндэсний шинжээчид томилж өгөх, сүргэлт явуулах зэргээр орон нутгийн захиргаанд (Сум, Аймаг) дэмжлэг үзүүлэх; энэ арга хэмжээг хэрэгжүүлэхэд малчид, орон нутгийн байгууллагууд, бүх түвшний засаг захиргаа (баг, сум, аймаг, мэргэжлийн байгууллагууд) гадны хүмүүсээс (ОТ, гадаад шинжээчид) илүү санаачлагатай байж, бүгд хүчин чармайлт гаргах.
- Хамааралтай талуудыг татан оролцуулахад ГТЗ чухал үүрэгтэйгээс гадна одоо байгаа байгууллагууд, орон нутгийн иргэдийн болон засаг захиргааны бүтцийн газрууд (ж: багийн хурал, багийн иргэдийн төлөөлөгчдийн хурал, сумын хурал, мал аж ахуйн тасаг, газар ашиглалтын жилийн төлөвлөгөө боловсруулалт гм) гол үүрэг гүйцэтгэнэ.

- ГХГЗЗГ (Газрын харилцаа, геодези, зураг зүйн газар) мэргэжлийн байгууллага хөлслөн 5 жил тутам сум бүрээр үнэлгээ хийлгэдэг. Ханбогд сумын бэлчээрийн “тохируулгын” систем боловсруулахад ГХГЗЗГ-аас мэргэжлийн туслалцаа үзүүлж чадах билээ. ГХГЗЗГ малчдын газар ашиглах уламжлалт эрхийг баталгаажуулан, баримтжуулах зорилгоор нөөц ашиглах эрхийг тодорхойлох, газар болон нөөц ашиглалтыг төлөвлөх ажлыг орон нутгийн засаг захиргаатай хамтран саяхнаас хийж эхэлсэн.
- Орон нутгийн иргэд “Нутгаа”, сэтгэл санааны үнэт зүйлсээ алдсан асуудал байсаар байгааг тусад нь авч үзвэл зохино.
- ОТ-с оруулсан орлогоос эдгээр хөтөлбөрүүдэд дэмжлэг үзүүлж болно (үлсад төлж буй татварууд, Аймгийн түвшний Хамтын Ажиллагааны Гэрээ болон бусад); зээл олгогч (ОУСК) төлөвлөлт, гүйцэтгэлийг орон нутаг хариуцахыг хөхүүлэхийн хамт зарим нэг дэмжлэг туслалцаа нэмж үзүүлж болох юм.
- Малын тоо толгой өсч байгаа талаар дэлгэрэнгүй мэдээлэл, ил тод байдал шаардагдаж байна. ХШБ-ийн 2-р шатны судалгаа (мөн БСТ –ийн 2012 оны судалгаануудаас) харахад нөлөөлөлд өртсөн өрхүүд (албан ёсоор нөлөөлөлд өртсөн гэгдсэн болон өөрсдийгөө өртсөн гэж үзэж буй аль аль нь) малын тооны өсөлтөнд бараг нөлөөлөөгүй; эсвэл тэдгээрийн малын тооны өсөлт дунджаас нэлээд бага байна. Харин ч эсрэгээрээ тэдний дийлэнх нь малын тоо, төрлийг тохируулан зохицуулах болжээ. Малын тооны өсөлт, бэлчээрийн даац хэтэрч буйг илүү сайн ойлгохын тулд өөрсдөө малаа малладаггүй малтай өрхийн асуудлыг цаашид судлах шаардлагатай байна.
- Гүний усны суурь мэдээлэл: ОТМШБ-ийн тайлангийн Бүрэлдэхүүн 1-д гүний болон гүехэн гүний усны ай сав хоорондоо холбогдсоноор аллювийн усанд ямар нөлөөлөл үзүүлж байгааг тодорхойлох суурь мэдээлэл дутмаг гэж дурьдсан. 2007 оноос өмнө ус шавхаж авсан тухай мэдээлэл байхгүйг ХШБ өмнө дурьдаж байсан билээ. ХШБ 2-р шатны судалгааг хийхдээ орон нутгийн захиргаа, Байгаль Орчин, Аялал Жуулчлалын Яамнаас мэдээлэл авахыг чармайсан боловч (орон нутагт) мэдээлэл байхгүй, эсвэл (яамны мэргэжилтнүүдээс) мэдээллийг хуваалцах боломжгүй гэдэг хариу авсан. Ийм нөхцөл байдалд шинжээчид нөлөөллийг цаг хугацааны дагуу тоогоор тогтоож чадахгүй; цааш ахихын тулд ядахдаа байгаа мэдээллийг нь авах хэрэгтэй байна.
- Нөлөөлөлд өртсөн өрхүүдийн ангиллыг хянан үзэж а) аль нэг улирлын (өвөл, зун /намрын) бэлчээрээ алдсан боловч одоогоор нөлөөлөлд өртсөн гэж тооцогдоогүй, б) нөлөөллөөс дайжин, бэлчээрт нь нүүж ирсэн өрхүүдийн улмаас бэлчээрийнх нь ачаалал нэмэгдсэн, в) хэд хэдэн өрх нэг өвөлжөөг хамтран эзэмшдэг байхад зөвхөн нэгийг нь нөлөөлөлд өртсөнөөр тооцсон, г) (УЛТ дотор, хориотой бүст) өвөлжөөтэй байсан ч ар гэрийн байдлын улмаас түр зууртаа ашиглахгүй байгаа өрхүүд, д) үе уламжилсан өвөлжөөг нь нутгийн иргэд хүлээн зөвшөөрдөг ч албан ёсны гэрчилгээ аваагүй гэх мэт өрхүүдийг оруулах асуудлыг авч үзэх
- Дээр дурьдсан янз бүрийн байдлаар нөлөөлөлд орсон өрхүүдийн нэрсийг шинжээч өөрийн чадахаар гарган, бүрэн бүс хэдий ч жагсаалтыг энэ тайланд орууллаа. Нэрсийг бүлгийн хэлэлцүүлгээр авсан мэдээлэлд үндэслэн, оролцогчдын зөвшөөрөлтэй авсан. ГТЗ-өөс хүмүүс томилох буюу (эсвэл илүү олон хүн оролцуулж) нэрсийг дахин нягтлахыг зөвлөж байна.
- Энэ тайланд дурьдсан өрхүүдтэй амьжиргааг дэмжих стратегийн талаар хэлэлцүүлэг зохиох (ХШБ-ийн 1-р шатны тайлангийн дараа 59 өрхтэй зөвлөлдсөн шиг)

- Малын тэжээл тариалах/үйлдвэрлэх хувилбарт үнэлгээ хийх (Өмнө-Говь, Өвөрхангай, Баянхонгор аймгийн бусад сумдад хэрэгжүүлсэн хөтөлбөрүүдийн мэдээлэл, сургамжид үндэслэн)
- Бэлчээрийн боломжийг түргэн нэмэгдүүлэхийн тулд ОТ эвдээд орхисон газруудаа аль болох хурдан нөхөн сэргээх, эвдэгдсэн газраас тоос босох хугацааг багасгах, карьерууд дээр гарах ослын эрсдэлийг бууруулах

ХЭСЭГ 1

Хөндлөнгийн Шинжээчдийн Багийн

2-р Шатны Тайлан (ХШБ)

Ундай Голын Гольдролыг өөрчлөхтэй холбоотой Гомдол

Хэсэг 1 - Гидрологи

Олж тогтоосон зүйлийн хураангуй

Хөндлөнгийн Шинжээчдийн Багийн (ХШБ) 2-р шатны ажлын даалгавар:

- Халив-Дугатын голын гольдролыг өөрчилсөн эсэх, эсвэл хожим өөрчлөх эсэх, Ундай, Халив-Дугатын голын гольдролыг өөрчилсний улмаас энэ бүс нутгийн ус, бэлчээрийн нөөцөд учирч болзошгүй хуримтлагдах нөлөөлөл;
- Хаягдал хадгалах байгууламж одоо шүүрч байгаа эсэх, ирээдүйд ингэж шүүрэх эрсдэл байгаа эсэх, энэ шүүрэл нь Халив-Дугатын гол болон малчдын, малын усны аливаа эх үүсвэрт ямар нөлөөлөл(үүд) учруулах; мөн
- Халив-Дугатын голд учруулах нөлөөллөөс зайлсхийхийн тулд Төслийн хаягдал хадгалах байгууламжийг өөрчлөх боломжтой эсэх эсвэл холбогдох мониторинг, нөлөөллийг бууруулах төлөвлөгөө зэрэг нь хэр үндэслэлтэй болох.”¹

2-р шатны ажил 2016 оны 2 сард Гурван Талт Зөвлөл, ХШБ, шинээр байгуулагдсан ОТМШБ (олон талт мэргэжлийн шинжээчдийн баг), ЭЗХЗОГ-ийн төлөөлөгчид, чиглүүлэгч нарын хамт олон өдрийн уулзалт хийснээр эхэлсэн. Уулзалтын үеэр хамтран баримт олж тогтоох семинар хийж, бүх талууд хамтран ажиллаж, мэдээ мэдээлээ хуваалцах хэрэгтэйг онцлон, ерөнхий арга, ажлын хуваарь, хүлээлтүүд зэргийг тодруулсан. Энэхүү хамтран баримт олж тогтоох ажлын үр дүнд ХШБ-ийн ажлын даалгавартай холбоотой дараах зүйлсийг тодруулав. Үүнд:

- 1) Халив-Дугатын гольдролыг даялуулан, усны хагалбарын хэд хэдэн хэсэгт өөрчилсөн байна. Гол ба/буюу түүний цутгалангууд дээр шуудуу ухааж, уурхай, замын дэд бүтцийн улмаас хэд хэдэн газрыг таглаж, боожээ. Үүний улмаас усны хагалбарын энэ хэсэгт гадаргын болон газрын доорх усны урсац өөрчлөгдсөн. Төслийг эхлэхээс өмнө усны хагалбарын энэ хэсгийн гидрологийн нөхцөл байдалд хангалттай мониторинг хийгдээгүй тул гадаргын болон газрын доорх усанд гарсан өөрчлөлтийг тоогоор илэрхийлэх бололцоогүй. Эдгээр өөрчлөлтийн улмаас бэлчээр болон малчдын амьжиргаанд учрах хуримтлагдах нөлөөллийг энэ Тайлангийн 2 дахь хэсэгт авч үзсэн болно.
- 2) “ХХБ-ийн Өндөрлөгийн Зураг Төслийн” 2015 оны Тайланд дэлгэрэнгүй дурьдсанаар Хаягдал Хадгалах Байгууламж (ХХБ) одоогийн байдлаар шүүрч байна (Голдер Ассошиэйтсийн 4/30/2015 хууд. 10). Голдер Ассошиэйтсийн тайлангийн мөрөөр ХХБ-ийн барилгын зураг төсөл болон түүний ажиллагаанд өөрчлөлт хийгдсэн байна. Үүгээр мониторингийн хаалт, пьезометрүүдийг нүүлгэн ХХБ-ийн далангийн доод талд байрлуулах болжээ. Мониторингийн дийлэнх цэгүүдийн мэдээлэл тасалдалтай буюу тун бага байгаа нь шүүрэлтийг тоогоор хэмжихэд хүндрэл учруулж байна. Шүүрсэн усыг тогтоох систем нь шүүрсэн усыг УЛТ-н дотор барьж байхаар хийгдсэн бөгөөд шүүрэлтийг УЛТ дотор барьж байгаа харагдаж байв. Ямартаа ч одоо байгаа мэдээллээс үзэхэд ирээдүйд мониторингийн хөтөлбөрийг маш дэлгэрэнгүй, нарийн ажиглалттай хэрэгжүүлэх шаардлагатай. ХХБ-ийн доод хэсгийн усны чанарт гарах

---

¹ Ундай Голын Гольдролын Өөрчлөлттэй холбоотой Гомдол, Хөндлөнгийн Шинжээчдийн Багийн Ажлын Даалгавар

өөрчлөлтийн улмаас малчдын бэлчээр, амьжиргаанд учирч болзошгүй нөлөөллийн талаар тайлангийн 2 дахь хэсэгт авч үзэв.

3) Үнэн хэрэгтээ голын гольдролыг аль хэдийн өөрчилсөн, хоёр хэсгийг хоёуланг нь одоо барьж байгаа, ХХБ-ийн 1-р хэсгийг ашиглаж байгаа тул Халив-Дугатын голд нөлөөлөл учруулахаас зайлхийхийн тулд ХХБ-д өөрчлөлт хийнэ гэдэг найдваргүй. Гэсэн хэдий ч бууруулах, мониторинг хийх зарим нэг хувилбар байгааг энэ тайланд гаргаж тавьсан болно.

Удиртгал

ХШБ-ийн 1-р шатны судалгаа 2013 онд эхэлж, голын гольдролыг өөрчлөх ажилтай холбоотойгоор Ундай голын гольдролын өөрчлөлт болон Бор Овоон задгайг алдсаны улмаас усны эх үүсвэр, бэлчээр, малчдын амьжиргаанд учирч болзошгүй нөлөөллөөр хязгаарлагдсан. 2-р шатны ажил 2016 оны 2 сард Гурван Талт Зөвлөл, ХШБ, шинээр байгуулагдсан ОТМШБ (олон талт мэргэжлийн шинжээчдийн баг), ЭЗХЗОГ-ийн төлөөлөгчид, чиглүүлэгч нарын хамт олон өдрийн уулзалт хийснээр эхлэв. 2-р шат ХШБ-ийн ажил даалгаварт заасан дараахь зүйлсийн хүрээнд хийгдлээ. Үүнд:

- Халив-Дугатын голын гольдролыг өөрчилсөн эсэх, эсвэл хожим өөрчлөх эсэх, Ундай, Халив-Дугатын голын гольдролыг өөрчилсний улмаас энэ бүс нутгийн ус, бэлчээрийн нөөцөд учирч болзошгүй хуримтлагдах нөлөөлөл;
- Хаягдал хадгалах байгууламж одоо шүүрч байгаа эсэх, ирээдүйд ингэж шүүрэх эрсдэл байгаа эсэх, энэ шүүрэл нь Халив-Дугатын гол болон малчдын, малын усны аливаа эх үүсвэрт ямар нөлөөлөл(үүд) учруулах; мөн
- Халив-Дугатын голд учруулах нөлөөллөөс зайлсхийхийн тулд Төслийн хаягдал хадгалах байгууламжийг өөрчлөх боломжтой эсэх эсвэл холбогдох мониторинг, нөлөөллийг бууруулах төлөвлөгөө зэрэг нь хэр үндэслэлтэй болох.”

Аргачлал

Бэлэн байгаа тайлан, баримт бичгүүдийг хянан үзэж, ХШБ-ийн ажлын даалгаварт заасан асуудлуудад хариулахад тухайлан анхаарлаа. Сүүлийн үеийн мэдээлэл бүхий гол эх үүсвэрүүд:

- 2015 ХХБ Өндөрлөгийн Зураг Төслийн Тайлан, Голдер Ассшиэйтс, 4/30/2015
- ХХБ Хэсэг 1 2015 Барилгын ажлын товч тайлан, Голдер Ассошиэйтс 1/18/2016
- ХХБ Шүүрэлтийн Мониторингийн тайлан #7, 2016, ОТ

Эдгээр дүн шинжилгээтэй холбоотойгоор ХШБ бие даасан хэмжилт, дээж авалт хийгээгүй. Өнгөрсөн жилүүдэд ХХБ-ийн шүүрэлтийн хэсэг, УЛТ доторх гольдрол өөрчилсөн суваг, Халив-Дугатын гол, УЛТ-н гаднах түүний цутгалангуудыг хэд хэдэн удаа газар дээр нь очиж үзсэн.

Үр дүн

Халив-Дугатын гол нь байнгын бус урсгалтай, зөвхөн ширүүн хур бороо орсон үед л урсдаг. Хажуу дахь Ундай голтой харьцуулахад аллюв багатай, аллювын газрын доорх ус нь мөн хамаагүй бага. Халив-Дугатын голыг УЛТ-н дотор болоод гадна талд хэд хэдэн газар өөрчлөн, даялуулсан. Жишээлбэл: УЛТ-н дээхнэ байгаа хэсгээр Ханбогдын гол зам явдаг, нүхэн хоолой гэх мэт ус нэвтрүүлэх байгууламж байхгүй; урсгал уруудаад элсний карьер, цементийн үйлдвэрийн хавиар дахиад өнгөрдөг. Цутгалан сувгууд таглагдсан, одоо тэнд ХХБ, карьерууд байгаа болохыг дээр

дурьдсан тайлангууд доторх олон тооны барилгын зурагт тусгажээ. Халив-Дугатын голыг УЛТ-г тойруулан гаргахын тулд шуудуулан үхсэн байна. Өөрчилсөн шуудуу нь шаардлага хангахааргүй, хэд хэдэн удаа газар дээр нь очиж үзэх үеэр шуудууг засах буюу байршлыг өөрчлөх ажлууд хийгдэж байсан. Нэмж хэлэхэд, 2015 оны 7 сарын 8-ны өдрийн Хиймэл дагуулын зурагт үерын үл мөр болон Дугат гол дээрх өөрчлөлтийн шуудуу эвдэрсэн харагдаж байна (ОТМШБ-ийн Хиймэл Дагуулын дүн шинжилгээ). Эдгээр өөрчлөлтүүд гадаргын урсац, гүехэн гүний ус эсвэл усны ууршилтанд хэдий хэмжээтэй нөлөөлснийг тогтоох мониторингийн мэдээлэл хангалттай байсангүй. Эдгээр өөрчлөлтийн улмаас малчдын бэлчээр, амьжиргаанд учирч болзошгүй нөлөөллийн талаар тайлангийн 2 дахь хэсэгт гарна.

ХХБ-ийн шүүрэлтийг Голдер Ассошиэйтсийн 2015 оны 4 сарын 30-ны Өндөрлөгийн Зураг Төслийн тайлангийн 10-р хуудсанд баримтжуулсан байна. Голдер Ассошиэйтс 2013 онд ХХБ-ийн барилгын болон зураг төслийн ажлыг өмнөх гүйцэтгэгчээс хүлээн авсан. 3-4 дүгээр хуудсанд бичсэнээр:

“2013 оны 8 сарын сүүлээр Голдер газар дээр анх удаа очиж, тогтсон хаягдлын байр байдлыг ажиглахад хэд хэдэн асуудал харагдлаа. Ажиглагдсан зүйлс:

- i) Зутанлаг хатуулгын агууламж нь зураг төслийн тооцооноос бага 56% орчим байна*
- ii) Хашлагын/эргийн налуу 0.3% орчим*
- iii) Суусан лагийн нягтшил 1.27 т/м³ орчим*
- iv) ХХБ 1-ийн нийт талбайн дүүрэлт ойролцоогоор 8 м/жил байхаар байна.”*

“хадгалагдаж буй хаягдал зураг төслийн тооцоотой дүйцэхгүй байгаагаас доорх үнэлгээ хийгдэв:

ХХБ 1 төлөвлөснөөс хурдан дүүрнэ.

Хаягдлын тухайд:

Хаталтын зэрэг нь тооцоолсонд хүрэхээргүй

Дээд талын далан өндөрсөхөд аюулгүй байдлыг хангахуйц тулгуур/хашилтгүй байна.

- . Эдгээр ажиглалтын үр дүн, хаягдлын далангийн нөхцөл байдлын үнэлгээнд үндэслэн доор дурьдсан өөрчлөлтүүдийг зураг төсөлд оруулахаар санал болгосныг ОТ ХХБ 1-д хэрэгжүүлэхээр хүлээн зөвшөөрсөн:*
- . Бүх далангийн урсгалын доод талыг өндөрсгөх, далангийн доод талын налууг эгц босоо болгох*
- . “Хэрэгцээний” хэрээр хаягдал буулгах. “*

Зураг төсөлд оруулах өөрчлөлтөнд далангийн доод талын шүүрэлт цуглуулах шугамын өөрчлөлт бас багтсан болно (х. 10-11). Шүүрэлтийг хуримтлуулаад буцааж тээрмийн болон хаягдлын систем

рүү урсгах, шүүрэлтийг УЛТ-гаас алдахгүйн тулд эдгээр өөрчлөлтийг хийх шаардлагатай. Шүүрэлтийн мөн чанараас харахад хаягдал ус, гүехэн гүний ус, зарим тохиолдолд гүний үл чулуулгын ус зэрэг хэд хэдэн эх үүсвэрээс үүдсэн бололтой.

Голдер Ассошиэтс, ХХБ Хэсэг 1, 2015 Барилгын товч тайлангийн 40 дүгээр хуудсанд:

“Усны чанарын дээжийн шинжилгээний дүнгээс харахад Станц 5+500 дээрх шүүрлийн усны давсжилт, хатуулга нь нөхөн сэргээх цөөрмөөс шүүрснийг, харин Станц NO+360 дээрх шүүрсэн ус нь хойд далангийн доогуурх голын хуучин гольдролоор орж ирсэн гүехэн гүний ус болохыг харуулж байна. Станц 5+900 дээрх шүүрлийн ус нь нөхөн сэргээгдсэн ус болон гүехэн гүний усны холимог байж болохыг шинжилгээний дүн үзүүллээ” гэжээ.

Хаягдлын далангийн ус болон газар доорх гүний ус хоорондоо холбоотой байж болох нотолгоог 40-р нүүрт дурьджээ:

“Өмнөд далантай хаяа нийлсэн (газрын гадаргаас 20 метр гүн дэх гүний ай савын) усны түвшин 2014 оны 10 сараас 2015 оны 10 сарын хооронд 2 метрээр өргөгдсөн нь 1А дэд хэсэгт хаягдал буулгасантай таарч байна. Усан доторх уусаагүй хатуу бодисын нийт хэмжээ (УХБНХ) ихэссээр байгаа нь хаягдлын байгууламжийн шүүрэлттэй холбоотой байж болно. Энэ таамаглалыг батлахын тулд илүү олон шинжилгээ судалгаа хийх шаардлагатай.”

Халив-Дугатын усны хагалбарын доод хэсгийн усны эх үүсвэрүүдэд ХХБ-ийн шүүрэлт нөлөөлөх эсэхийг тодорхойлох чухал бүрэлдэхүүн бол ОТ-н улирал тутмын шүүрэлтийн мониторингийн тайлан юм. Хаягдлын далан шүүрсэн ихэнх тохиолдолд эхний дохио нь урсгалын доод хэсгийн усны сульфат ихсэх явдал байдаг. Бусад металлыг бодвол сульфат илүү уусамтгай, тийм ч болохоороо газрын гүний усанд хурдан бөгөөд хол тархдаг.

Зөвлөмжүүд

- ОТ, орон нутгийн засаг захиргаа, малчдын хамтын оролцоот усны мониторингийг өргөжүүлэн, сайжруулах. Ингэхдээ хур тунадас хэмжигчийн сүлжээг өргөтгөн, ХХБ-ийн доод талд мониторингийн цооног нэмж гаргах. Үүнийг усны чанарын дээж авах ажиллагаанд бүх талуудыг хамруулан, баримт хамтран олж тогтоох хэлбэрээр хийж болно.
- Халив-Дугатын голын өөрчлөлтийн сувгийн бүрэн бүтэн байдлыг сайжруулах. Ингэснээр элэгдлийг багасган, Халив-Дугатын үерийн усыг үр ашигтай урсгана. Үүнийг хийхдээ өөрчлөлтийн бат бөх байдлыг үнэлэх мөн эрэг ёроолыг бэхжүүлэн, ус тогтохоос аль болох сэргийлэх замаар засаж болох элэгдэл ихтэй газруудыг тодорхойлохын тулд хамтран баримт олж тогтоох судалгааг ашиглаж болно.
- Усны хагалбарт тогтоол ус хуралдах, ууршихаас сэргийлэхийн тулд хаана аль нь тохиромжтойгоос шалтгаалан нүхэн хоолой, нуман эсвэл хуягласан гарам зэрэг ус нэвтрүүлэн зайлуулах зохистой механизм бий болгох. ГТЗ хамтран эдгээр газрууд болон нөлөөллийг бууруулах боломжит арга техникүүдийг хянан үзэж болох юм.
- Техникийн Хяналтын Хөндлөнгийн Зөвлөлөөр (ТХХЗ) шүүрэлтийг хянан үзэж, ХХБ-ийн зураг төсөлд оруулах өөрчлөлтийг санал болгон, урсгалын доод руу гарч болзошгүй нөлөөллийг судлан, үр дүнг бүх талуудад тайлагнах.

Ашигласан хэвлэл:

2015 ХХБ Өндөрлөгийн Зураг Төслийн Тайлан, Голдер Ассошиэйтс, 4/30/2015

ХХБ Хэсэг 1 2015 Барилгын Ажлын Товч Тайлан, Голдер Ассошиэйтс 1/18/2016

ХХБ Шүүрэлтийн Мониторингийн Тайлан #7, ОТ Байгаль Орчны Хөтөлбөр

ХЭСЭГ 2

Хөндлөнгийн Шинжээчдийн Багийн

2-р Шатны Тайлан (ХШБ)

Ундай Голын Гольдролыг Өөрчлөхтэй холбоотой Гомдол

Хэсэг 2 – Малчдын Бэлчээр, Усны Нөөц, Мал Маллагаанд нөлөөлсөн
байдал

Гарчиг

Ерөнхий Хураангуй	16
1. Удиртгал	17
2. Аргачлал	17
3. Олж тогтоосон зүйлс	18
3.1. Хээрийн ажиглалтууд	18
3.2. Малчдын бэлчээр, усны нөөцөд нөлөөлсөн нь	18
3.3. Өрхийн мэдээлэл – Халив Дугатын Малчин Өрхүүдэд нөлөөлсөн байдал	29
3.4. Халив Дугатын бүст нөлөөлөлд орсон өрхүүд	35
3.5. Өрхүүд болон Малын тоо	36
3.6. Ундай Голын Сав Газар дахь Хуримтлагдах Нөлөөллийн Хураангуй	36
4. Зөвлөмжүүд	38
5. Хавсралтууд	40

Ерөнхий Хураангуй

Халив Дугатын ай сав дахь гадаргын усны хаялбар нь зам, карьерууд, Хаягдал Хадгалах Байгууламж, өөрчлөлтийн сувгууд зэрэг дэд бүтцийн байгуулалтын нөлөөнд өртсөнөөр ай сав дахь малчдын усны хангамжид нөлөөлөл учирсан. 1-р хэсэгт нөлөөллүүдийн талаар дэлгэрэнгүй хэлэлцсэн болно.

Эдгээр нөлөөллүүд болон Гурван Модны Халив Дугат (“Дугат”), Хөх Шанд, Дугатын Дугуй, Гурван Модны Халив (“Халив”), Вандан Толгой, Шунхат, Оюут Толгой зэрэг Халив Дугатын бэлчээр шууд Уурхайн Лицензит бүст орсон эсвэл холбогдох дэд бүтэц рүү алдсан, бэлчээр хуваагдсан, тоосны бохирдол, дуу чимээ зэрэг нь мал нэг дор тухайлбал Уст Баг Мод, Ханан Даваа, Тойн Цохионд олноор бөөгнөрөхөд хүргэжээ.

Зарим малчин өрхүүдийг нүүлгэн шилжүүлж, өвөлжөө барьж өгөн, нүүхэд нь тусалснаар энэ газарт нүүж ирсэн бол нөгөө зарим нь алдагдсан, нөлөөлөлд өртсөн, хуваагдсан бэлчээрээсээ нүүх замдаа улирлын чанартай ашиглаж байна. Малчдын тайлбар, сумын захиргаанаас өгсөн өрхийн малын мэдээлэл энэ хандлагыг бататгаж байна.

Үр дагаварт нь малчдын улирлын чанартай нүүдэл цөөрч, ихэвчлэн өвөлжөөний бэлчээрээ зун ч бас ашиглах болжээ. Малчдын мэдээлэл, малын тоо баримтаас үзэхэд Халив Дугатын өрхүүдийн малын тооны өсөлт сумын нийт өсөлтөөс арай бага, мөн тэд нар бод гэхээсээ илүүтэй бог мал түлхүү маллах болсон байна.

Ундай голын нэгэн адил, Бор Овоон задгай, ойр орчмынх нь бэлчээр алдагдсанаар жилийн дөрвөн улиралд нүүдэллэн, олон айл зуны бэлчээрээ хуваадаг байсан нүүдлийн мал аж ахуйн уламжлалд өөрчлөлт авчирсан шиг малчин хүмүүсийн бэлчээр ашиглах хэв маяг, мал маллагааны арга ажиллагаа өөрчлөгджээ. Бэлчээр нутаг бүрмөсөн алдагдсан байхад үүнийг эргүүлэн сэргээж хуучин хэвд нь оруулна гэж төсөөлшгүй.

1. Удиртгал

Хөндлөнгийн Шинжээчдийн Баг (ХШБ) 2-р шатанд “Халив Дугатын голд учирсан нөлөөлөл, Ундай голын ай савын хуримтлагдах нөлөөллийг үнэлэх үүрэг авсан. Тухайлбал:

- Халив-Дугатын голын гольдролыг өөрчилсөн эсэх, эсвэл хожим өөрчлөх эсэх, Ундай, Халив-Дугатын голын гольдролыг өөрчилсний улмаас энэ бүс нутгийн ус, бэлчээрийн нөөцөд учирч болзошгүй хуримтлагдах нөлөөлөл;
- Хаягдал хадгалах байгууламж одоо шүүрч байгаа эсэх, ирээдүйд ингэж шүүрэх эрсдэл байгаа эсэх, энэ шүүрэл нь Халив-Дугатын гол болон малчдын, малын усны аливаа эх үүсвэрт ямар нөлөөлөл(үүд) учруулах; мөн
- Халив-Дугатын голд учруулах нөлөөллөөс зайлсхийхийн тулд Төслийн хаягдал хадгалах байгууламжийг өөрчлөх боломжтой эсэх эсвэл холбогдох мониторинг, нөлөөллийг бууруулах төлөвлөгөө зэрэг нь хэр үндэслэлтэй болох.”²

2-р шатны ажил 2016 оны 2 сард Гурван Талт Зөвлөл, ХШБ, шинээр байгуулагдсан ОТМШБ (олон талт мэргэжлийн шинжээчдийн баг), ЭЗХЗОГ-ийн төлөөлөгчид, чиглүүлэгч нарын хамт олон өдрийн уулзалт хийснээр эхэлсэн. Уулзалтын үеэр хамтран баримт олж тогтоох семинар хийж, бүх талууд хамтран ажиллаж, мэдээ мэдээлээ хуваалцах хэрэгтэйг онцлон, ерөнхий арга, ажлын хуваарь, хүлээлтүүд зэргийг тодруулсан.

Тайлангийн 2-р хэсэгт төслөөс Халив Дугатын голын системд учруулсан нөлөөлөл Халив-Дугатын дэд ай сав дахь болон ойр орчмын малчдын бэлчээр, мал маллагааны хэв маягт хэрхэн нөлөөлсөн тухайд голчлон анхаарлаа.

2. Аргачлал

2-р шатны ажлын аргачлалд:

- Хээрийн судалгаа (2016 оны 2 сарын 26, ГТЗ-тэй хамтран, 3 сарын 28 – 4 сарын 1, 6 сарын 7 – 8, 2016 оны 11 сарын 15-16) зорилтот газар нутагт хамтарсан хээрийн судалгаа хийв. 3 сарын 28 – 4 сарын 1-ний хээрийн ажлын дэлгэрэнгүйг Хавсралт 1-д, 6 сарын 7-8-ны ажлын мэдээг Хавсралт 7-д оруулав.
- Зорилтот бүлгүүдтэй хийсэн хэлэлцүүлэг, гол мэдээлэл өгөгч малчидтай хийсэн ярилцлага, орон нутгийн захиргаа, ОТ-н ажилтнууд болон засгийн газрын байгууллагуудын шинжээчидтэй хийсэн уулзалтууд. Хагас бүтэцтэй ярилцлагын асуулт, асуудлуудыг Хавсралт 3-д, малчдын хариултыг Хавсралт 4-д; зорилтот бүлгүүдтэй хийсэн хэлэлцүүлгийн үйл явцыг Хавсралт 5-д; хэлэлцүүлэгт оролцогсдын гаргасан зураг, хүснэгтийг мөн Хавсралт 5-д үзүүлээ. 2016 оны 3, 4 сард Халив Дугатын талбарт авсан зургуудыг Хавсралт 6-д оруулав.
- Халив Дугатын хавийн бэлчээрт мал бэлчих байдалд (тоо) гарсан өөрчлөлтийг үнэлэхийн тулд гол мэдээлэгчид, судалгааны бүс нутаг дахь өрх, мал, төрөл, тоог харуулсан сумын архивын баримт мэдээнд үндэслэн судалгаа хийв. Аргачлалыг Хавсралт 8-д дэлгэрэнгүй дурьдсан.

---

² Ундай Голын Гольдролын Өөрчлөлттэй холбоотой Гомдол, Хөндлөнгийн Шинжээчдийн Багийн Ажлын Даалгавар

- Бичиг баримтуудыг хянан үзсэн, ингэхдээ БОННУ, БОННДУ-ний Ундай голын ай савын хуримтлагдах нөлөөллийн тухай хэсгүүд, ОУСК-ийн Тэргүүн Туршлагын Гарын Авлагат (Хавсралт 2-ыг үзнэ үү) заасан хуримтлагдах нөлөөллийг үнэлэх аргачлалыг хэрхэн ашигласан зэрэгт голчлон анхаарав.

3. Олж тогтоосон зүйлс

3.1. Хээрийн ажиглалтууд

2016 оны 3 сарын 28-наас 4 сарын 1-ний хооронд хийсэн хээрийн судалгаагаар малчид хүсэлт гаргасны дагуу тэдний хамт ХХБ, Дугат, Уст голын УЛТ дотор байгаа хэсгүүдэд дахин очиж үзлээ.

- ХХБ-ийн гадаргуу хайлж байв. Задгай усанд хэсэг хун байхыг ажигласан. Шүүрч байгаа хэсэг ус нь гэсээд 2 дугаар сарын үеийнхээс илүү их устай болсон байлаа.
- Шүүрлийн орчмын шуудуугаар (“суваг”) өнгөрсөн жил үерийн ус үрссэн (ОТ-н Н. Эрдэнэбаярын хэлснээр). “Суваг” гээд байсан нь гадаргын усыг зохих ёсоор даялуулахаар хийгдээгүй, үүрхайн талбай руу руу үер орохоос хамгаалсан шуудуу болж таарав.
- Дугатын гол гадаргын усыг урсгах хоолой огт байхгүй замаар УЛТ-н дотор (цементийн үйлдвэрийн ойролцоо) боогдсон байна.
- Уст гол УЛТ дотор элсний карьераар таслагджээ (далд уурхайн барилгад шаардлагатай, элсийг цемент хийхээр олон жил ашиглана гэж Цэрэннадмид хэлсэн ОТ).

Эдгээр ажиглалт, тайлбаруудыг энэ тайлангийн устай холбоотой 1-р хэсэгт хэлэлцсэн.

3.2. Малчдын Бэлчээр, Усны Нөөцөд Нөлөөлсөн нь

Хэлэлцүүлэг, ярилцлагуудын бүтцийг гаргахдаа 2000-2015 болон үүнээс хойшх хугацааны туршид Халив Дугатын бүсийн бэлчээр, усны нөөцийн нөхцөл байдал, хүртээмжид гарсан өөрчлөлтүүдийн талаарх малчдын бодлыг сонсож, мэдээлэл авах, нөхцөл байдал, хүртээмжийг 5 жилийн үечлэлтэйгээр тодорхойлоход чиглүүллээ.

Хэлэлцсэн усны эх үүсвэрүүд: 1. Худгууд: Дугат, Хөх Шанд, Шанд (Мухар Эргийн), Кольцот (Халивын), Хуурай (1998 онд ширгэсэн), Халив, Бор Хошуу, Бор Хошууны Кольцот (80-аад оноос хойш ашиглагдаагүй), Оорцог, Эргүүлэгт (Халивын), Тэсгэт (1999 онд ширгэсэн), Аман Ус, Улаан Худаг, Тойн Цохио 1, Тойн Цохио 2; 2. Задгай/Булаг: Дугатын Задгай, Хажуу Хөөвөр, Будаагийн Задгай, Оорцогийн Булаг, Бор Хошууны Булаг.

Малчдын хариултууд 1-р шатны үеэр Бор Овоо болон Ундай голын дагуух бусад усны эх үүсвэрийг ашиглаж байсан малчдын хэлж ярьж байсантай олон талаар адил байлаа. Малчид 2000-2005 онуудад худгийн усны түвшин доошилж байгаа нь ажиглагдаж эхэлсэн гэв. 2005-2010 оны хооронд олон худаг аль хэдийн ширгэсэн буюу ус нь маш их багасчээ. Худгийн байдалд гарсан өөрчлөлтийг малчид худгуудын усыг шавхаж авсан болон ойр орчим нь байдаг цооногуудаас шалтгаалсан гэж байв. “Задгайн” тухайд 2000- 2005 онуудад эхний өөрчлөлтүүд гарч, 2005-2010 онуудад ихээхэн өөрчлөгдсөн, 2010-2015 онуудад бүх “задгай” алга болсон гэж хэлэлцүүлэгт оролцогсод хэлж байв.

Дээр дурьдсан хээрийн судалгаанд дурьдсанчлан эдгээр усны эх үүсвэрүүдэд зам, дэд бүтэц нөлөөлсөн (арваад жилийн өмнө ус шавхаж байсан гэхээс илүүтэй) гэсэн урьдчилсан дүгнэлтийг ХШБ гаргаж байна. Усны эх үүсвэрүүдийн өөрчлөлт, болзошгүй шалтгааны дэлгэрэнгүйг энэ тайлангийн 2-р хэсгээс үзнэ үү.

Хагас бүтэцтэй ярилцлагын үеэр хэлэлцсэн гол асуудлууд: уурхайн талбайн доторх газарт гарсан өөрчлөлтүүд, шалтгаан, улирлын нүүдэл, бэлчээрийн нөхцөл, бэлчээр хэр тохиромжтой болох, малын бүтээмж, амьжиргаанд гарсан өөрчлөлтүүд, тэдгээрийн шалтгаан. Хамран ярилцсан бэлчээр: Дугат, Хөх Шанд, Дугатын Дугуй, Халив, Уст Баг Мод, Ухаа Овоо, Вандан Толгой, Шунхат, Оюут Толгой, Ханан Даваа, Монгол Хар, Хар Овоо, Тойн Цохио, Оорцог, Бор Хошуу, Будаа.

Ерөнхийдөө малчдын хэлснээр хамгийн их өөрчлөлт/бэлчээрийн “ачаалал” 2000-2005 онуудад гарсан байна. Хэд хэдэн газар УЛТ-д орж, зарим газарт нь усны эх үүсвэр багассан эсвэл алдагдсанаар айлууд өөр газар руу нүүн, тэнд байгаа айлуудын бэлчээрийг хуваах болж, “ачаалал” нэмэгдсэн. Үлдсэн цөөн газрын тухайд Нисэх буудал, Гүний хоолойн шугамын байгууламж зэрэгт отрын бэлчээрээ алдсан нь бэлчээрийн ачаалал нэмэгдэх өөр нэгэн хүчин зүйл болжээ. Дээр нь тоос бэлчээр нөлөөлдөг. Малчид бэлчээрээ алдсан тул ирээдүйн амьжиргааг баталгаатай болгож, зохих нөхөн төлбөр олгохыг хүсч байгаагаа илэрхийлсэн.

Халив Дугатын бэлчээр алдагдсан нь хойд зүгт Эхэн Халивт нутагладаг, Халив Дугатын бэлчээрийг зун, намар ашигладаг байсан өрхүүдэд бас нөлөөлсөн байна. Хавсралт 8-д Эхэн Халивын өрхүүдтэй хийсэн (2016 оны 6 сарын 8-нд) ярилцлага, хэлэлцүүлгийг оруулав.

Бэлчээрийн алдагдал, усны эх үүсвэр багассан/алдагдсан тул малчид улам зүүн тийшээ Ханбогд Хайрханы зүгт малаа бэлчээрлүүлэхээр нүүхэд хүрсэн; тэндхийн өвс ургамал малд тийм ч тохиромжтой бус, мөн зэрлэг амьтдын аюул ихтэй (чоно, шилүүс). Мөн энэ бүсийг ихээхэн ашиглах болсноор зэрлэг амьтад ба байгалийн амгалан тайван байдлыг алдагдуулан, экологийн аюулд хүргэж мэднэ.

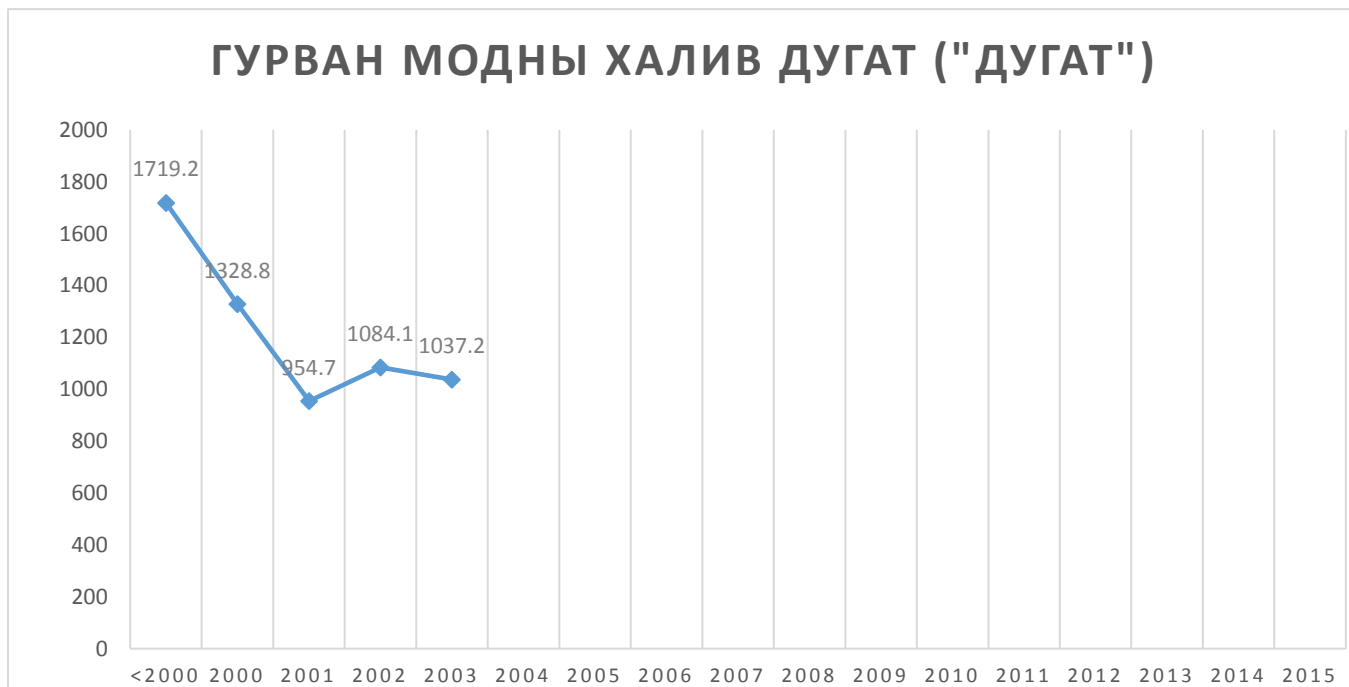
Нэрлэсэн бэлчээрийн газруудыг өрхүүд улирлын чанартай хэрхэн ашигладаг тухай мэдээлэл болон Ханбогд сумын архиваас авсан малын тооны мэдээлэл зэрэгт үндэслэн бэлчээрийн үлдсэн хэсэгт малын бөөгнөрөл ямар байгааг тодорхойлов.

Хүснэгт 1. Халив Дугатын бүс дэх малын тоо хонин толгойд шилжүүлснээр 2000 – 2015									
	Гурван Модны Халив- Дугат ("Дугат")	Хөх Шанд	Гурван Модны Халив	Уст Баг Мод	Ханан Даваа	Тойн Цохио	Оорцог	Бор Хошуу	Будаа
<2000	1719.2	263.5	1812.7	113.9	290.6	584.3	437	908	428.8
2000	1328.8	207.5	1685.5	97.5	222.7	529.2	388.4	796.6	336.8
2001	954.7	41.5	957	64.1	122	298.3	193.3	407.5	162.8
2002	1084.1	49.8	536.3	69.5	178.4	426.4	221.8	469.3	173
2003	1037.2	36.9	570.8	60.2	181.6	406.5	200	474.3	100
2004				498.7	176.6	367	260		
2005				939.5	196.7	424.7	252		
2006				912	30	512.9	202.8		
2007				968.3	44.9	549.3	206.9		
2008				912	40	598	223.1		
2009				1095.2	644.7	629.4	234.4		
2010				973	715.7	671.1	238		
2011				1075.2	913.2	787.8	286.4		
2012				997	1072.7	832.8	289.8		
2013				1006.2	1098	1018.6	282.2		
2014				1148	1376	1 286	215.8		
2015				1217	1275	1 224	213.5		

Хүснэгт 1 Халив-Дугатын ай сав дахь бэлчээрийн газрын малын тооны өөрчлөлтийг харуулж байна. Бэлчээрийн газрыг нутгийн иргэдийн нэрлэж дадсанаар тодорхойлов. Өрхүүдийн нэр, бэлчээр ашиглаж байсан байдлыг Л. Батцэнгэлийн (ГТЗ-ийн Дарга) мэдээлэлд үндэслэн, Д. Хүрэлбаатар (Мал аж ахуйн тасгийн дарга), Н. Отгонжаргал (Засаг даргын орлогч) нарын хянаснаар оруулсан. Малын тоог а) тухайн нутагт өвөлжөөтэй өрхүүд дээр б) тухайн газар нутагладаг айлын маллаж байгаа бусад өрхийн тавиул малыг нэмж гаргалаа. Малыг хонин толгойд шилжүүлсэн – тэмээ 5х, адуу 7х, үхэр 6х, хонь 1х, ямаа 0.9 х).

Доорх диаграмд 2000 – 2015 онуудад бэлчээрийн газар тус бүрт байсан малын тоог хонин толгойгоор, жил бүрээр үзүүлэв. Бэлчээрийг улирлын чанартай хэрхэн ашиглаж байсан (дээрх хүмүүсийн хэлснээр) тухай мөн мэдээлсэн байгаа. Зорилтот бүлгүүдтэй хийсэн хэлэлцүүлэг, хагас бүтэцтэй ярилцлагын үеэр малчдын хэлсний дагуу тэдний ажиглалтанд үндэслэн тухайн бэлчээрийн газрын нөхцөл, тохиромжтой байдал, хүртээмж, усны эх үүсвэрийн талаар тайлбар (Малчдын тайлбар гэж) орууллаа.

3.2.1. Гурван Модны Халив Дугат ("Дугат")

Зур. 1. Гурван Модны Халив Дугатын малын тоо хонин толгойгоор (Л. Батцэнгэл, Л. Бат-Эрдэнэ, Д. Мандбаяр, П. Цагаан, Д. Гантогтох, Л. Номинцэцэг, Ц. Нэргүй нарын малыг оролцуулан)

Гурван Модны Халив Дугатын ("Дугат") Бэлчээрийн ашиглалт:

Өвөл: Л.Батцэнгэл, Л.Батэрдэнэ, Л.Мандбаяр, П.Цагаан, Д.Гантогтох, Л.Номинцэцэг, Ц.Нэргүй нарын өвөлжөө энд байсан. Эдгээр 7 өрхийг 2004 онд нүүлгэн шилжүүлсэн - Батцэнгэл Цагаан Шивээ рүү, Бат-Эрдэнэ Улаан Хошуу руу, Мандбаяр хот руу, Цагааных Оройн Бууц руу, Гантогтох Тойн Цохио руу нүүж, Номинцэцэг өөрийн малыг эцэг эх дээрээ орхиод ОТ-д ажиллахаар явсан, Нэргүйгийнх Улаан Овоо руу нүүсэн байна.

Хавар: Батцэнгэл (Бат-Эрдэнэ, Мандбаяр) одоо хүртэл Дугатад хаваржаатай, харин бусад хүмүүс ирж очих байдалтай байсан. 2014, 2015 онд Бадамсамбуу 2 долоо хоног, 2016 онд Адъяагийнх 10-аад хоног буужээ.

Зун, Намар: 2000 оноос өмнө хэд хэдэн өрх Дугатын бэлчээрийг зун, намар ашигладаг байсан. Үүнд, дараах өрхүүдийг оролцуулан, тэдгээрээр хязгаарлагдахгүйгээр: а) Б. Бадамсамбуу, Д. Адъяа, С. Банди, Баяраа (Бандийн хүргэн), б) дээр дурьдсан 7 өрхийн өвөлжөө энд байсан в) Х. Чулуунбаатар, Н. Сүрэнхорлоо, Г. Мэндбаяр, Ц. Цагаан заримдаа) УЛТ-н өмнө өвөлжөөтэй байсан өрхүүд 2000 оноос өмнө эндхийн бэлчээрийг намар ашигладаг байв г) 2010 оны үед А. Улам-Ундрах, А. Наранцэцэг нар энэ хавийн бэлчээрт намар буудаг байсан.

Бэлчээр, Усны Эх Үүсвэрүүдийн Нөхцөл Байдал, Хүртээмж:

Энэ бэлчээр УЛТ, нисэх буудалд ойрхон, ус муутай тул 2005 оноос цөөхөн өрх энэ хавийг зуны бэлчээрээр ашигладаг байв. ЗБ-ийн (зорилтот бүлэг) оролцогсод³ Дугатын худгийн нөхцөл байдал, усны түвшин 2000 – 2015 оны хооронд 4-с 1 рүү орсон гэв (4 – 0 хүртэлх оноогоор). Усны эх үүсвэрт гарсан өөрчлөлтүүд хайгуулын үед үхсэн гүний олон цооногуудаас шалтгаалсан гэж үздэг, худгийн усыг дээж угаахад ашигладаг байсан байна. Нэгэн настны хэлж буйгаар Дугатын хавийн гүехэн гүний усны түвшин нь мал угаах онгоц усаар дүүрчихгүй газар байрлуулах гэхэд л олддоггүй тийм байсан ажээ.

3.2.2 Дугатын Дугуй

Дугатын Дугуйн бэлчээрийн газар Бор Овоотой ойрхон (3 км орчим) байсан; худаг, задгай, булаг байгаагүй.

Өвөл: Өвөлжөө байгаагүй.

Зун, Намар: Дугатын Дугуй нь өмнө зүгт байх Оюу Толгой, Вандан Толгой, Шунхат зэрэг Дугат, Гурван Модны Халив, Улаан Толгойн айлууд (мөн цагийн байдлаас шалтгаалан бусад газраас ирдэг) олон өрх ашигладаг бэлчээрийн хамт нийтийн бэлчээр байсан. Тэмээний гол бэлчээр.

2003 оноос өрөмдлөг эхэлж, дараа нь уурхайн кемп байгуулагдан, тэмээ бэлчих боломжгүй болсон. 2012 онд УЛТ тэлэгдэхэд хашааны дотор оржээ. Одоо ашиглах боломжгүй (ЗБ оролцогсод 3 сарын 30/31, 2016)

3.2.3 Хөх Шанд

Зур. 2: Хөх Шандын малын тоо хонин толгойд шилжүүлснээр (Т. Пүрэвийн малыг оруулан).

³ ЗБ хэлэлцүүлэг 3 сарын 30/31, 2016. Оролцогсод: П. Цэвэгдорж, Д. Мөнхбаяр, Б. Эрдэнэжаргал, Ц. Цэцэгмаа, Д. Түүл, Д. Цэндоо, С. Жаргалсайхан, Л. Батцэнгэл, Б. Оюун-Эрдэнэ, Д. Намсрай, Б. Намсрай, Ц. Цагаан, Б. Охиндүү, Ц. Амартүвшин, Ц. Хандсүрэн, Ц. Самдан, Б. Оюунтулга

Хөх Шандын Бэлчээр:

Өвөл: Т. Пүрэв, цөөн малтай, Хөх Шандад өвөлжөөтэй ганц өрх.

Зун, Намар: Т. Пүрэвийнх энэ хавьдаа зусаж, намарждаг байгаад тэднийхийг 2004 онд нүүлгэн шилжүүлж, 2005 онд сумын төв рүү орсон.

Бэлчээр, Усны Эх Үүсвэрүүдийн Нөхцөл Байдал, Хүртээмж:

Хөх Шандын бэлчээрийн газар одоо УЛТ-н хашаанд дотор/ойрхон орсон. Хөх Шандын хүдгийг малчид 2000 – 2015 хооронд 4-с 0 (4 – 0 оноо) рүү буусан шалтгаан нь хайгуулын өрөмдлөг, ойролцоох зам, карьер гэж үзсэн.

3.2.4 Гурван Модны Халив

Зур. 3: Гурван Модны Халивын бэлчээрийн малын тоо Ц. Цагааны малыг оруулан

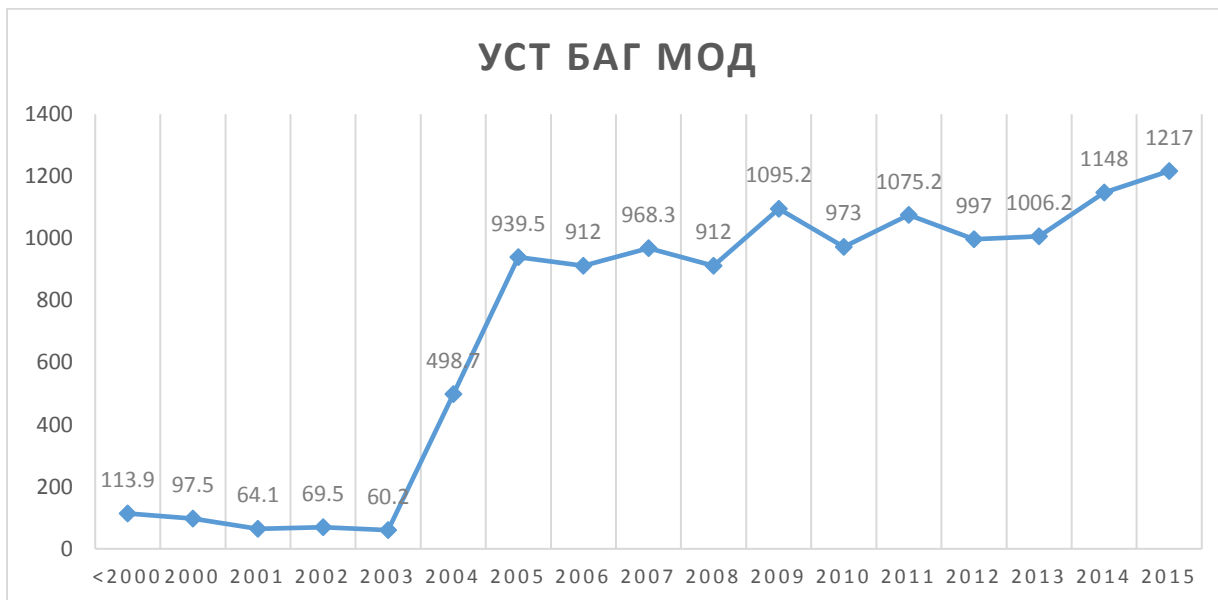
Гурван Модны Халивын бэлчээрийн ашиглалт:

Өвөл: Ц. Цагааны өвөлжөө байсан. Тэднийхийг 2004 онд нүүлгэн шилжүүлж, эхлээд Шавагт нэг жил болсон.

Бэлчээр, Усны Эх Үүсвэрүүдийн Нөхцөл Байдал, Хүртээмж:

Гурван Модны Халивын бэлчээр одоо УЛТ-н дотор орсон. Малчдын усны эх үүсвэр нь Халивын гар худаг, Халивын Колцот худаг байв.

3.2.5 Уст Баг Мод

Зур. 4: Уст Баг Модны бэлчээрийн малын тоо Ц.Самдан, Ц. Цагаан, Л. Батбаатар, Л. Отгонжав, Л. Мөнхбаатар, Л. Номинцэцэг, Ж. Батмөнх нарын малыг оруулан

Уст Баг Модны бэлчээрийн ашиглалт:

Өвөл: Ц. Самдан цөөхөн бог малтай, өвөлжөөг нь ашигладаг байв, бод нь зүүн тийшээ бэлчдэг байсан. 2004 онд нүүлгэн шилжүүлсэн, сумын төв рүү нүүсэн. Ц. Цагаан энэ өвөлжөөг 2005 – 2010 онуудад ашиглаж байв. 2005 оноос Л. Батбаатар, Л. Отгонжав, Л. Мөнхбаатар, Л. Номинцэцэг, Ж. Батмөнх нарын мал энд бэлчдэг байсан.

Зун, Намар: Ц. Самдангийнх заримдаа зун, намар буудаг байв

Бэлчээр, Усны Эх Үүсвэрүүдийн Нөхцөл Байдал, Хүртээмж:

Уст Баг Модны бэлчээр баруун талдаа уурхайн хашаагаар хязгаарлагдсан, зүүнтээ бэлчээрт тохиромжгүй хадтай уултай. Тоосны нөлөөлөлд өртсөн, ихэнхдээ 5 ба түүнээс дээш айл бэлчээрээ хуваадаг.

3.2.6 Ухаа Овоо

ана.

Зур. 5: Ухаа Овоон бэлчээрийн малын тоо, Ц. Хишигчүлууны малыг оруулаад

Ухаа Овоон бэлчээрийн ашиглалт:

Нэгдлийн үед зарим нэг өрх айл хааяа энэ өвөлжөөнд буудаг байгаад 1990 оноос хойш Х. Хишигсүрэн өвөлжөөний гэрчилгээ гаргуулж автал айл буугаагүй.

Бэлчээр, Усны Эх Үүсвэрүүдийн Нөхцөл Байдал, Хүртээмж:

Малчдын хэлж байгаагаар (ЗБ 3 сарын 30/31, 2016), 4 айл энд бэлчээр хуваадаг, баруун талдаа УЛТ-н хашаагаар хязгаарлагдсан, Тоосны нөлөөлөлд өртсөн.

3.2.7 Вандан Толгой (Гурван Модны Халивт байдаг овоо), Шунхат (Бор Овооны орчим) Оюу Толгой

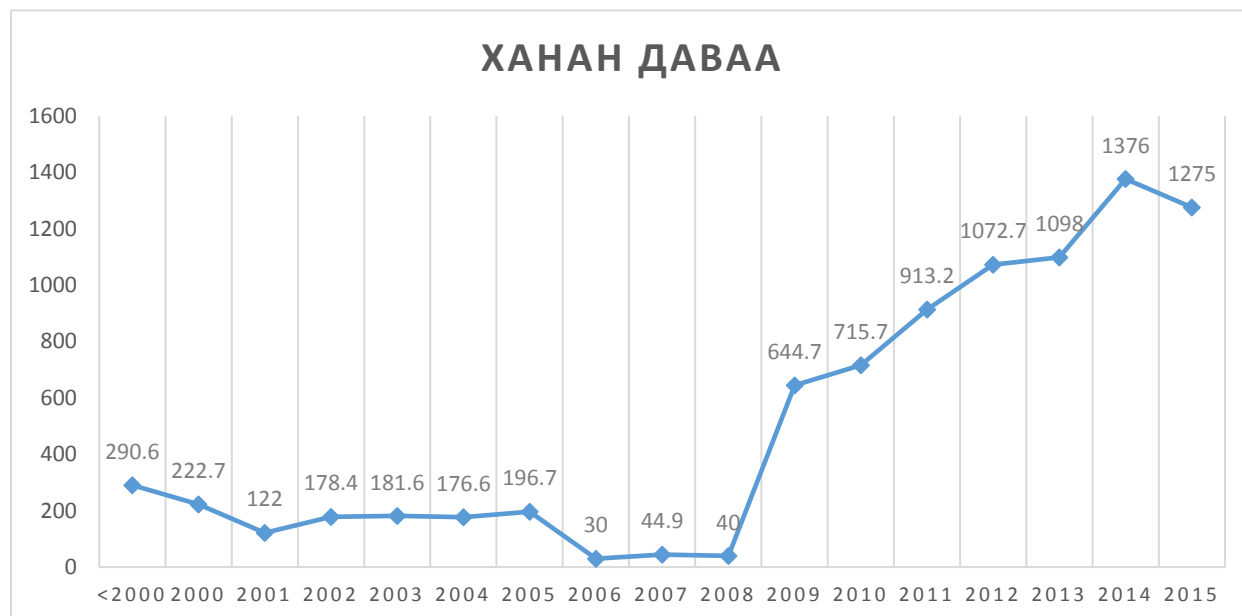
Бэлчээр ашиглалт:

Эдгээр нь нийтийн бэлчээр байв, голчлон тэмээ бэлчдэг, Гурван Модны Халив, Дугат голын дагуух айлууд зундаа ирдэг, мөн ХШБ-ийн 1-р шатны тайланд дурьдсан Ундай голын дагуу өвөлжөө, хаваржаатай 59 өрх ашигладаг байсан.

Бэлчээр, Усны Эх Үүсвэрүүдийн Нөхцөл Байдал, Хүртээмж:

Малчдын өгсөн мэдээгээр (ЗБ 03/30/31, 2016), хайгуулын үед ерөмдлөгийн нөлөө бэлчээрт учирсан. Хайгуулын үед бохироо Шунхатад асгадаг байсан байна. 2004 оноос УЛТ-н дотор орсон.

3.2.8 Ханан Даваа

Зур. 6: Ханан Даваан бэлчээрийн малын тоо М. Баярсайхан, А. Улам-Ундрах, А. Наранцэцэг, У. Уянга, У. Түвшинтөгс, У. Цацралт, Ц. Шинэ-Төмөр нарын малыг оролцуулан

Бэлчээр ашиглалт:

Ханан Давааны бэлчээрийг зун, намар олон айл өрх ашигладаг байв. Үүнд дараах өрхүүдийг оролцуулан тэдгээрээр хязгаарлахгүйгээр: Ц. Мөнхтөр, М. Баярсайхан, Б. Эрдэнэжаргал, Д. Гантогтох, Б. Намсрайжав, Ө. Чулуу, Ц. Цагаан, Ц. Самдан, Б. Эрдэнэбаяр, Ц. Элбэгсайхан, Ц. Төмөртогоо, Ц. Нэргүй, Ц. Хандсүрэн, С. Жаргалсайхан, Д. Чойжилсүрэн, Ш. Ганбат, М. Пүрэвдорж, Д. Мөнхбаяр

2009 оны үеэс А. Улам-Ундрах, А. Наранцэцэгийнх зун, намар ашиглаж байв.

Нөлөөлөлд өртсөн хоёр өрх, мөн нөлөөлөлд өртсөн гэж тооцогдоогүй бусад өрхүүд нүүж ирсэн.

Бэлчээр, Усны Эх Үүсвэрүүдийн Нөхцөл Байдал, Хүртээмж:

Дэд бүтцийн улмаас бэлчээрийн хэмжээ багассан (өндөр хүчдэлийн шугам, Гүний Хоолой, газ цэнэглэгч компани, тээврийн компаниуд). Баяжмалын зам баруун талаар гардаг, баруун талд УЛТ хашаа байгаа, хойд талд Гүний хоолойн шугам. Үлдсэн газар нь өвс ховор, хадархаг. Зүүн ба өмнө талд араатан (шилүүс, чоно) бүхий уул байдаг болохоор бэлчээр сунгах аргагүй. Нөөц бэлчээр байсан газарт нь одоо Гүний хоолойн шугам, нисэх буудал байгаа.

3.2.9 Монгол Хар, Хар Овоо

Бэлчээр ашиглалт:

Энд өвөлжөө байхгүй. Монгол Хар, Хар Овоон бэлчээр хадархаг, ууланд байдаг, ойр хавьд өвөлжөөтэй өрхүүд нийтийн бэлчээрээр ашигладаг.

Өрхүүд: Б. Намсрай (Тойн Цохионд өвөлжөөтэй), М. Баярсайхан (Ханан Даваанд өвөлжөөтэй), Ө. Чулуу (Оройн Бууцанд өвөлжөөтэй), П. Өлзийбаяр (Ар Шандад өвөлжөөтэй), Ц. Хандсүрэн (Аман Усанд өвөлжөөтэй), Б. Эрдэнэжаргал (Зараад өвөлжөөтэй), Д. Мөнхбаяр (Бор Хошуунд өвөлжөөтэй).

Бэлчээр, Усны Эх Үүсвэрүүдийн Нөхцөл Байдал, Хүртээмж:

Одоо энэ хавийн газар тоосны нөлөөлөлд өртсөн – **ил уурхайн нунтаг цагаан тоос**. (малчдын ажиглалт). Баруун талд баяжмалын зам. Ихэвчлэн тоос мөн машин тэрэгний дуу чимээ нөлөөлдөг.

3.2.10 Тойн Цохио

Зур. 7: Тойн Цохион бэлчээрийн малын тоо Б. Намсрай(жав), Г. Шоовдор, Д. Гантогтох, Б. Болдсүх, У. Эрдэнэ-Булган, Т. Чинзаяа.

Тойн Цохион бэлчээр ашиглалт:

Өвөл: Б. Намсрай 1988 онд малчин болсноосоо хойш Тойн Цохион энэ бүст нутаглан, мал маллаж ирсэн.

Зун: Г. Шоовдор олон жил (Тойн Цохион Хөндий) мал маллан энд амьдарч байгаа, өвөлжөө нь “Түймэртийн Хошуунд” байдаг, Тойн Цохиогоос 3 км, Тойн Цохион усыг уудаг. Г. Шоовдор 10 хүүхэд өсгөсөн, бүгд малчин болж, энэ нутагтаа амьдарч байна. Г. Шоовдорын өрх нүүлгэн шилжүүлэлт, нөхөн олговрын аль ч хөтөлбөрт хамрагдаагүй. 2004 оны сүүлээр Д. Гантогтохын эдний нутагт нүүн ирснээс хойш саахалт байгаа.

Дараах өрхүүд зуны бэлчээрээр ашигладаг: Б. Намсрай, Г. Шоовдор, Б. Эрдэнэжаргал, Б. Эрдэнэбаяр, Д. Мөнхбаяр, И. Сумъяа, Б. Жаргалсүрэн, Г. Мэндбаяр, Ц. Мөнгөншагай, Л. Батцэнгэл, Л. Мандбаяр, Л. Бат-Эрдэнэ, Ц. Хандсүрэн, Ё. Должинсүрэн, Б. Пүрэвдорж, Б. Төртайван.

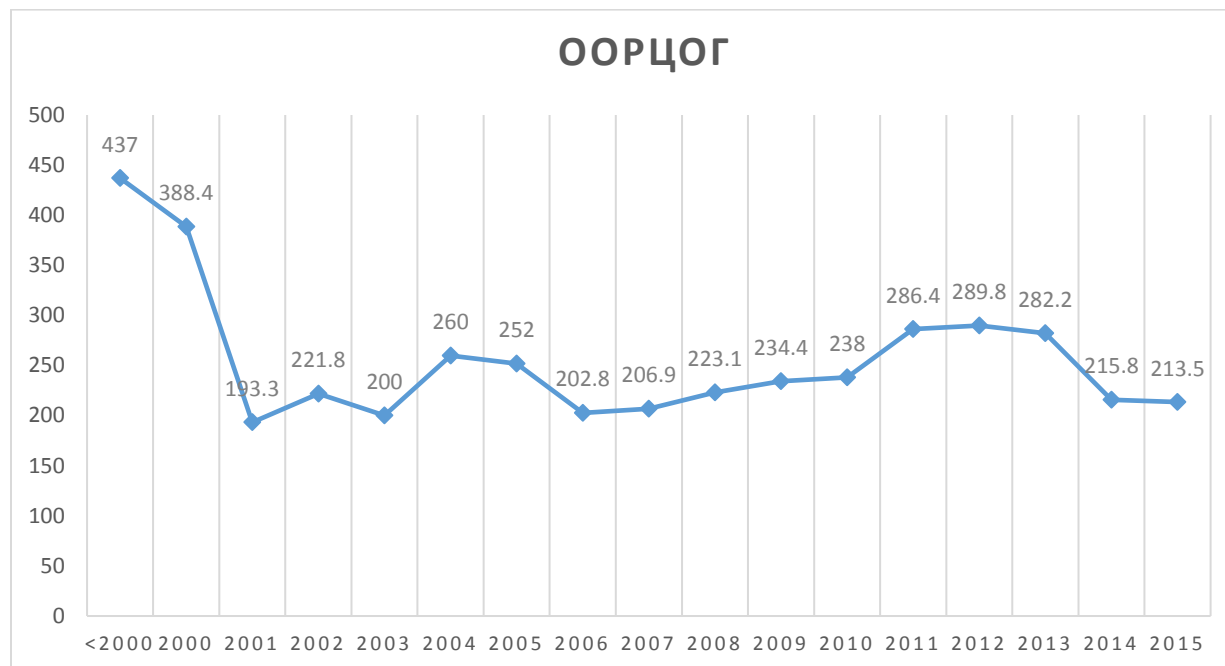
Бэлчээр, Усны Эх Үүсвэрүүдийн Нөхцөл Байдал, Хүртээмж:

2004 онд Гантогтох (мөн Л. Номинцэцэг, Ц. Самдан?) энд өвөлжөө барьснаас хойш бусад өрхүүдийн зуны бэлчээр багасчээ. Зарим өрх малаа алдаад/мал маллахаа больж; ажилд орох санаатай сумын төв орцгоосон.

Сум руу нүүсэн өрхүүд: Шоовдор Галсанхүү, Б. Эрдэнэбаяр, И. Сумъяа, Б. Жаргалсүрэн, Г. Мэндбаяр, Ц. Мөнгөншагай, Ё. Должинсүрэн, Б. Пүрэвдорж.

Малчдын мэдээлснээр (ЗБ 03/30/31, 2016) хэд хэдэн нөлөөлөлд өртсөн өрхүүд ийшээ нүүж ирсэн (Ц. Самдан, Д. Гантогтох, Л. Номинцэцэг), мөн жил бүр 3-4 айл отороор ирдэг аж.

3.2.11 Оорцог

Зур. 8: Оорцогийн бэлчээрийн малын тоо Ж. Өлзий-Орших, С. Жаргалсайхан, Д. Цэндоо нарын малыг оруулан.

Оорцогийн бэлчээрийн ашиглалт:

Өвөл: 2005 хүртэл Өлзий-Орших эндхийн өвөлжөөнд өвөлждөг байгаад сумын төв рүү нүүсэн. С. Жаргалсайхан 2004 оноос өмнө одоо УЛТ-д орсон газарт нүүж ирсэн, 2004 онд нүүлгэн шилжүүлэлтэнд орж, өвөлжөөгөө буцаад Оорцог руу зөөсөн. ОТ эднийд нэг өвөлжөө шинээр барьж өгсөн, өөрсдөө бас нэг өвөлжөө барьсан.

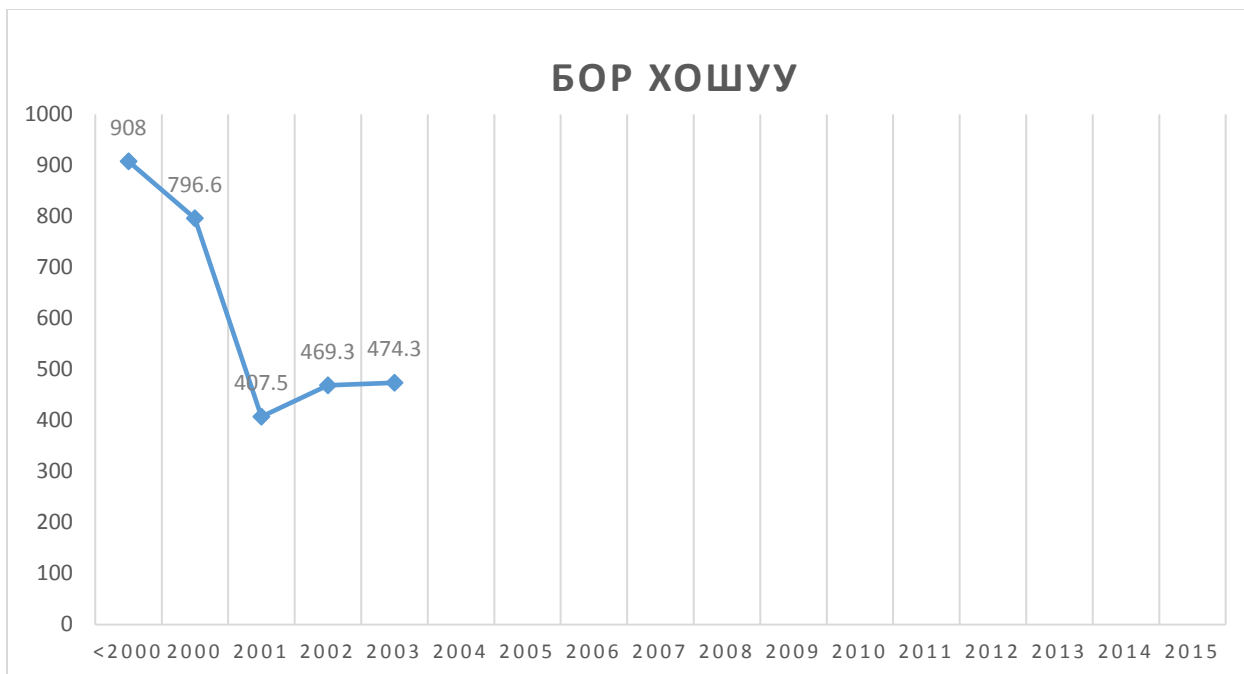
Зун: Дараах өрхүүд зуны бэлчээрээр ашигладаг:

Б. Намсрай, Г. Шоовдор, Б. Эрдэнэжаргал, Б. Эрдэнэбаяр, Д. Мөнхбаяр, И. Сумъяа, Б. Жаргалсүрэн, Г. Мэндбаяр, Ц. Мөнгөншагай, Л. Батцэнгэл, Л. Мандбаяр, Л. Бат-Эрдэнэ, Ц. Хандсүрэн, Ё. Должинсүрэн, Б. Пүрэвдорж, Б. Төртайван

Бэлчээр, Усны Эх Үүсвэрүүдийн Нөхцөл Байдал, Хүртээмж:

Малчдын хэлснээр (ЗБ 03/30/31) нөлөөлөлд өртсөн/нүүлгэн шилжүүлсэн гурван өрх бэлчээр хамтран ашигладаг, отороор яваа айлууд мөн буудаг. Зам 1 км зайд байдаг, малд аюултай, осол гарч байсан.

3.2.12 Bor Khoshuu

Зур. 9: Бор Хошууны бэлчээрийн малын тоо Д. Мөнхбаяр, Б. Сугахсүрэнгийн малыг оролцуулан

Бор Хошууны бэлчээр ашиглалт:

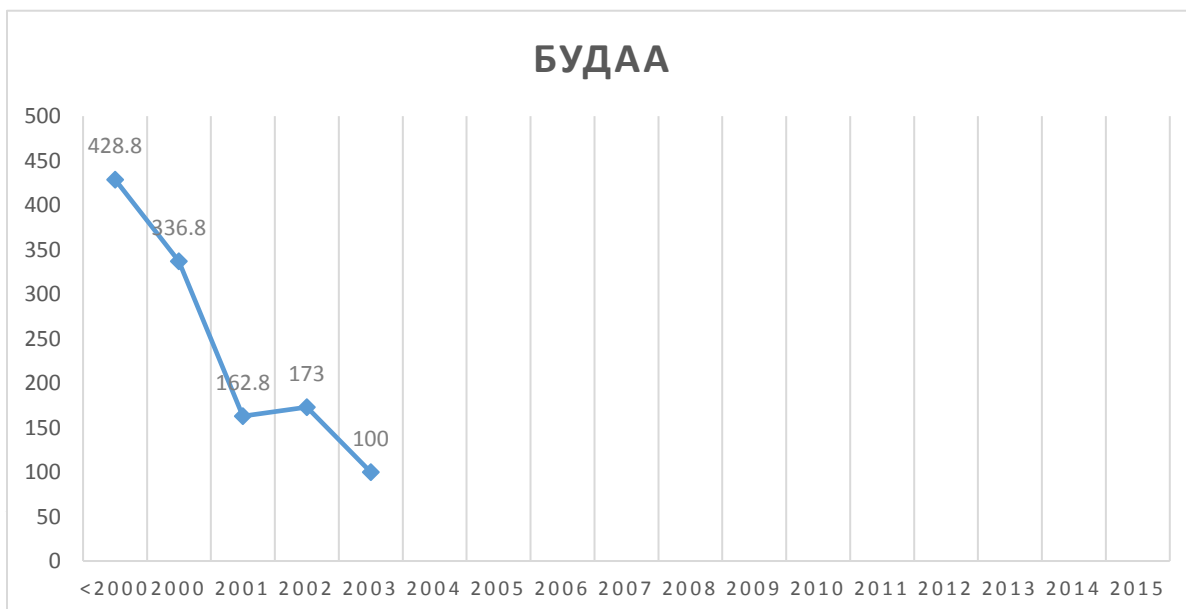
Өвөл: Д. Мөнхбаяр, Б. Сугарсүрэн 2004 он хүртэл энд өвөлжөөтэй байгаад тэднийг нүүлгэн шилжүүлсэн. Д. Мөнхбаяр ойрхон Хороот руу нүүсэн, ОТ гүний худаг гаргаж өгсөн. Б. Сугарсүрэн ОТ-д нэг хэсэг ажиллаж байсан.

Зун: Б. Мөнхбаяр мөн зуны бэлчээрээр ашигладаг.

Бэлчээр, Усны Эх Үүсвэрүүдийн Нөхцөл Байдал, Хүртээмж:

Малчдын хэлснээр (ЗБ 03/30/31) отрын айлууд энэ хавиар өнгөрдөг. Зам 1 км-т, малд аюултай, осол гарч байсан.

3.2.13 Будаа

Зур. 10: Будаа дахь малын тоо хонин толгойд шилжүүлснээр Б. Эрдэнэбаярын малыг оролцуулан

Будаан бэлчээрийн ашиглалт:

Өвөл: 2004 он хүртэл Б. Эрдэнэбаярын өвөлжөөний бууц байсан.

Зун: Х. Отгонжав, Ц. Бямба, Д. Билэгсайхан нар зуны бэлчээрээр ашигладаг байв.

Б. Эрдэнэбаярынхыг 2004 онд Зараа руу нүүлгэн шилжүүлсэн, ах Эрдэнэжаргалынх нь тэнд байдаг, 500 метрт өвөлжөө барьсан. 2005 онд тэрээр сумын төв рүү орсон.

Бэлчээр, Усны Эх Үүсвэрүүдийн Нөхцөл Байдал, Хүртээмж:

Малчдын хэлснээр усны эх үүсвэр багассан (худаг); зун хэдхэн өдөр өглөө маш эрт л ус авч болдог.

Дээрх диаграм УЛТ-н дотор орсон эсвэл зам зэрэг дэд бүтэц дээгүүр нь гарч байгаа, эсвэл тоосны нөлөөлөлд орсон гэх мэт шалтгаанаар хүрч болохгүй болсон эсвэл бага ашиглагддаг бэлчээрийн малын тоо буурсныг (мэдээж) харуулж байна.

Эсрэгээрээ, бэлчээрийн бусад газарт тухайлбал Ханан Даваа, Уст Баг Мод, Тойн Цохио зэрэг газруудад нүүлгэн шилжүүлсэн өрхүүд, албан ёсоор нүүлгэн шилжүүлээгүй ч нөлөөлөл (дэд бүтэц, тоос) болон ус багассаны улмаас нүүж ирсэн айлууд, мөн хуучин отрын бэлчээр нь нисэх буудал, Гүний Хоолойн шугам гэх мэт дэд бүтцэд эзлэгдсэнээс энэ хавьд оторлох болсон өрхүүдийн мал бөөгнөрсөн байна.

Ундай голын айлууд Бор Овоо, түүнийг тойрсон бэлчээрээ алдан нөлөөлөлд өртсөний нэгэн адил (ХШБ-ийн 1-р шатны тайлан) Халив Дугатын бүсийн бэлчээр, усны эх үүсвэрээ алдсан нь өрхүүдэд нөлөөлжээ. Нөлөөлөл нь орон нутгийн хэмжээнд байна, учир нь зуны болон отрын бэлчээрээ алдсан, тэдний бэлчээрийн газарт бусад өрхүүдийг нүүлгэн шилжүүлснээр бэлчээрийг улирлын чанартай ашигладаг хуучин тогтолцоо эвдэгдэн, үлдсэн нутагт мал бөөгнөрөхөд хүргэжээ.

Мал аж ахуйд үзүүлж буй нөлөөнд улирлын нүүдэл багассан; тухайн бэлчээрийг өмнөхөөс олон өрх ашигладаг болсноос гадна зун, намрын бэлчээрт гарч чадахгүй өвөлжөөний хавиараа байдаг болсон зэрэг орно. Өрхүүдээр хийсэн судалгааг доор үзнэ үү.

3.3 Өрхүүдийн мэдээлэл – Халив Дугатын Малчин Өрхүүдэд нөлөөлсөн байдал

Халив Дугатын бэлчээртэй холбоотой малчин өрхүүдийн мэдээллийг зорилтот бүлэгтэй хийсэн хэлэлцүүлэг болон хагас бүтэцтэй ярилцлагын үед өөрсдөө мэдүүлснээр энд оруулав (илүү дэлгэрэнгүй тайлбар Хавсралт 4-т байгаа)

С. Жаргалсайхан, Халив Дугатын голын хавиар зусдаг байсан. Одоо өвөлжөө орчимдоо зусч байна. Урьд өмнө эх үүсвэр нь задгайнууд байв, одоо зөвхөн гар худгийн ус. Өмнө 30 бод, 250 богтой байсан, одоо 20 бод, 200 бог малтай. Бэлчээр багассан тул малын тоог цөөрүүлсэн. Шинэ бэлчээрт нүүж ирснээс хойш ажлын ачаалал ихэссэн. Малын ноос, сүүны хэмжээ, чанар аль аль нь буурсан.

Д. Цэндоо, 2004 онд нүүлгэн шилжүүлсэн, зөвхөн хүүгийнхийг нь (хоёр өрх цугтаа амьдарч/нүүж байсан хэдий ч) нөхөн олговорт хамруулсан, 5-6 өрх бэлчээр хуваадаг тул хүртээмж муу. Малын

тоо толгойг өсгөхөд хүнд болж байна. Зам, уурхайн сайтын тоос, ялангуяа салхи баруунаас байхад. Ус хомсдсоор.

Б. Намсрайжав – нөлөөлөлд өртсөн гэж тооцогдсон гурван өрх (Ц. Самдан, Д. Гантогтох, Л. Номинцэцэг) Тойн Цохион дахь тэдний өвөлжөө рүү 2004 онд нүүж ирсэн. Зуны бэлчээр нь Дугатад байдаг байсан, одоо зуны бэлчээр дутмаг; зүүн зүг рүү ууланд мал бэлчээхээр хээрийн амьтдад алддаг (2016 оны хавар 9 ботго).

Б. Намсрайжавын өрх (түүний эхнэр Ц. Цагдуулсүрэн) зуны бэлчээрээ алдсан, өвөлжөөний бэлчээрт нь өөр өрхүүд нүүж ирсэн хэдий ч “нөлөөлөлд өртөөгүй” гэж тооцогдсон.

Ц. Цагаан, 2004 онд нүүлгэн шилжүүлсэн. 2000 онд Халив Дугатад өвөлжөөтэй, бэлчээр зөндөө, мал нутагтаа идээшсэн, усны эх үүсвэр сайтай байжээ. Шаваг дахь шинэ бууцанд өвөлжөө, айл өрх, мал олон, ус хангалтгүй, бэлчээрийн ачаалал их.

Бэлчээр, усаа Мэндбаяр, Нэргүй, Наранцэцэг, Эрдэнэжаргал, Ундрах, Баярсайхан зэрэг өрхүүдтэй хуваадаг. Бор Овоо, Цанхи, Хүрэн Хошуу, Дугатад зусч, намарждаг байсан. Одоо өвөлжөөнийхөө ойр зусч байна.

М. Баярсайхан, Ханан Даваанд өвөлжөөтэй; одоо тоос, зам бэлчээр хувааж байгаа, дэд бүтцийн улмаас бэлчээрээ алдсан гэх мэт нөлөөлөл байгаа. Өөр 5 өрхтэй бэлчээр хуваадаг, зуны бэлчээрээ нисэх буудалд алдсан.

Б. Эрдэнэжаргал; нүүлгэн шилжүүлсэн өрхүүд өвөлжөөгөө Тойн Цохио дахь тэдний зун/намрын бэлчээр рүү нүүлгэсэн; одоо өвөлжөөндөө зусдаг.

Ц. Самдан, 2000 онд Уст Баг Модонд нутагладаг байв, одоо Ихэр Хондонд өвөлжөөтэй. ОТ нүүлгэн шилжүүлсэн, одоогийн өвөлжөө нь өмнөхөөс бэлчээр муутай, мал бэлчээх газар хангалтгүй. Ойр тойронд нь 4 айл байгаа: Мөнгөншагай, Намсрай, Хандсүрэн, Гантогтох. Зун, намрын бэлчээр нь Халив, Дугат, Бор Овоо, Бумбат хавиар байсан. Одоо зун, намарт өвөлжөөнийхөө хавиар байдаг.

Д. Мөнхбаяр, (2004 онд нүүлгэн шилжүүлсэн). 2000 онд Бор Хошуунд нутагтай байгаад ОТ-н тоосны улмаас Хороот руу нүүсэн. Одоогийн өвөлжөө бэлчээр багатай, замүүд бэлчээрийг хуваадаг. 3 өрхтэй бэлчээр хуваадаг: Жаргалсайхан, Хандсүрэн, Цагаан. Зүүн талдаа олон айлтай болохоор бэлчээр сунгах болохгүй. Зуны бэлчээр нь Бор Овоо, Будаа, Дугатад байсан. Одоо өвлийн бэлчээрээ зун ч ашигладаг. Бэлчээр дутмаг тул малын тоо өсгөх аргагүй.

Ц. Хандсүрэн, Б. Охиндүү 2000 оноос хойш Хайрцагт Аман Усанд өвөлжөөтэй. Нүүлгэн шилжүүлээгүй, харин бусад өрхүүд нүүн ирснээс болж бэлчээр, ус хомсдож бүх хүмүүсийн амьжиргаа хүндэрсэн. Одоо 5 айлтай саахалт, Мөнхбаатар, Намсрайжав, Самдан, Цагаан, Жаргалсайхныхтай бэлчээр хуваадаг. Халив, Бор Овоо, Ухаа Овоо зэрэг зун, намрын бэлчээр нь ОТ-н хашаанд орсон. Халив, Бор Овоо, Ухаа Овоод зусдаг байв, энэ хавь мөн отрын бэлчээр байсан. Тэдний хүүхдүүдийн малын усны эх үүсвэр одоо бас ОТ-н хашаан дотор орсон тул хүүхдүүдийнх нь мал өөрийнх нь өвөлжөө хавиар байгаа.

Ц. Хандсүрэн, Б. Охиндүү нарт 2011 онд ОТ-н замын нөлөөллийн нөхөн олговор өгсөн. Хэдий тийм ч ОТ-н өөрийнх нь (УЛТ, уурхайн сайт) улмаас бэлчээр, ус багасч, нөлөөлөлд өртсөн гэж боддог.

Нөлөөлөл улам ихэсч, бүр л хүнд хэцүү болно гэж үздэг. Сургалтын төлбөр хэзээ ч авч байгаагүй. Зам цэвэрлэгээний гэрээтэй, гэхдээ сунгах бодолгүй. Хандсүрэн, Охиндүү нарын хүүхдүүд:

- Хишигчулууных УЛТ-с 1 км-т байсан (Халивын бүс, Хажуу Хөөвөр); дуу чимээ, бэлчээр, ус багаас болоод одоо ашиглах аргагүй. Усны эх үүсвэр Халивийн Ус худаг, одоо хашаан дотор орсон. Түүнд нөхөн олговор олгоогүй.
- Бас нэг хүүгийнх нь өвөлжөө Эхэн Сэрүүний хавьд байсан (ОТ-н том гэрийн ойролцоо); тэдний тэнд бас өөр айлууд шахаж буусан (ж. Жаргалсайхан); мал маллахаа болиод малаа энд орхисон.
- Нөгөө хоёр хүү нь ч бас мал маллахаа больж, гэрийнхэндээ малаа үлдээжээ. Тэгэхээр тэнд 4 өрхийн мал байна гэсэн үг.

П. Цагаан

2000 онд Дугатад байсан, өвөлжөөний бэлчээр нь Эргэн Усанд. Өвөлжөө нь УЛТ-д орсон тул П. Цагааныг нүүлгэн шилжүүлсэн. Нүүж очсон газрын бэлчээр тохиромжгүй, олон айл, малын ачаалалтай. Өмнө нь Оюу Толгой, Бор Овоо, Бумбатад зусч, намарждаг байсан, одоо зун намрын бэлчээргүй. Өмнө нь 180 бог, 5 бодтой (тэмээ) байсан, одоо малгүй (бэлчээр муугаас алдаад дууссан, уулын бэлчээрээс хөндий рүү буугаад мал идээшээгүй, ус хангалтгүй, малд нөмөргүй байсан.)

Дамдины Гантогтох

2000 онд Хөх Үзүүрт өвөлжөөтэй байсан, 2004 онд Тойн Цохио руу нүүсэн. Өвөлжөө ОТ-н лицензит талбайд орсон тул нүүлгэн шилжүүлсэн. Одоогийн бэлчээрийг олон айл ашигладаг. Зун, намрын бэлчээр Дугатад байв. Одоо зуны бэлчээргүй. Дугатын гар худгийг ашиглаж байсан. Одоо Тойн Цохион гүний худгийг ууж байгаа. Бог мал, адуу, тэмээтэй, малын тоо нэмэгдсэн. Ажиллагаа, зардал өссөн (өвс тэжээл авах гм.)

Цэвэгдоржийн Түвшинтөгс

Энэ өрх урд зүгээс (Гашуун Сүхайтын хилийн боомт) нүүн ирж, Халив Дугатад өвөлжөө худалдан авсан, одоо өөр олон айл өрх нэг бэлчээр ашиглаж буй тул ачаалалтай. 5 өрх бэлчээр хуваадаг: Хандсүрэн, Ц. Цагаан, С. Жаргалсайхан, Б. Тогоо. ОТ сайжруулсан зам барьж эхэлснээс хойш бэлчээр, усны эх үүсвэр багассан аж.

Лувсандагвын Мөнхбаатар

Устад өөрийнхөө нэр дээр гэрчилгээ бүхий өвөлжөөтэй. ОТ-д ажилд орох гээд чадаагүй. Ээжтэйгээ малаа малладаг. Устад өвөлжөө авсаных нь дараа ОТ Гашуун Сүхайтын зам (3 км зайтай) барьж эхэлсэн, барилгын дуу чимээ, тоос, том тэрэгнүүд мал маллагаанд нөлөөлж, бэлчээрийн ихээхэн хэсгийг том тэрэгнүүд эвдэж хаясан. Өвөлжөөнөөс нь 800 метрт 600 га газар бүхий элсний карьер байдаг, 20-30 метр гүн нүх гаргасан. Энэ өрхөд нөхөн олговор ч өгөөгүй, ажил ч олгоогүй.

Долгорсүрэн

2005 онд Хөх Хадны өвөлжөөнд өвөлжсөн. Энэ өвөлжөө түүний хүү Намсрайн нэр байсан ч хэд хэдэн өрх нэг дор амьдарч байв. 2005 онд Намсрай нүүж (ОТ-н нүүлгэн шилжүүлэлт), өвөлжөө

түүний нэр дээр байсан тул зөвхөн Намсрайд нөхөн олговор өгөөд Долгорсүрэн гуай тооцоогүй. Тэр хамтран эзэмшигч гэж явсан, гэрчилгээ байгаагүй.

2015 онд малчин хөлслөөд хаваржаа нь байсан Байшинтад (Будаа голд) өвөлжөө барьж, гэрчилгээ авсан. Үүнийг нь одоо бага хүү нь тэмээ бэлчээн ашиглаж байгаа. Долгорсүрэн, түүний хүүгийн малыг хөлсний малчин маллаж байгаа, Хөх Шанд, Байшинт хаа өвс байна тэнд бэлчээрлэдэг. Заримдаа Байшинтад айл олширвол малаа Намсрайн одоогийн байгаа газар руу аваачдаг.

Одоогийн өвлийн бэлчээрийн төрөл/чанар дажгүй, харин мал дэндүү их. Хөх Хадны бэлчээрийг өмнө нь хоёр өрх ашигладаг байв (Намсрай, түүний ээж Долгорсүрэн), одоо Байшинтын хавийг Одгариг, Түвшинтөгс, Намсрай, Хүрэлээ нар ашиглаж байна.

Урьд зуны бэлчээр хангалттай байсан, олон айл ашигладаг байлаа. Үүнд одоо УЛТ-д орсон Бор Овоо, Халив Дугатын бүс ордог байв, аль аль нь одоо уурхайн хашаан дотор байгаа. Зуны бэлчээр УЛТ-н өмнө зүгт, өвөлжөөнийхөө хавьд байна. Тэмээ Цанхи, Будаа руу бэлчдэг. Бог мал ихэвчлэн өвөлжөөний ойр байдаг. Зуны бэлчээрийн даац, чанар муудсан. Хойд зүгт байсан бэлчээр хамаагүй сайн, тохиромжтой, тэжээллэг ургамал ихтэй байсан. Халив Дугатын хавь их сайхан, өвсний гарц, шим сайтай байлаа. Урагшлахаар илүү цөлөрхүү.

Долгорсүрэн гуайнх 200-300 малтай байсан бол одоо 50 орчим. Шалтгаан хэд хэд: а) малаа хүүхдүүддээ хувааж өгсөн, б) бэлчээр, ус хангалтгүй тул малынхаа тоог бэлчээрийн даацтай тохируулсан, в) хээлтүүлгийн хэмжээ тийм сайн биш. Сүү, ноосны гарц багассан, өмнө нь 1 ямаанаас 1 кг ноолуур авдаг байсан, одоо 700-800 гр. Тэмээний ноос харин янзаараа.

М. Цээсүрэн

Цээсүрэнгийн өвөлжөө Дугатын Хүрэнгийн Дэлд байсан, Дугатын худгийг ууж байв. Шаардаад байсан тул өвөлжөөндөө цуг байдаг байсан хоёр хүүгийнхээ хамт Буйлсан Хөөвөрт нүүж очсон, зөвхөн нэг өрхийг нөлөөлөлд өртсөн гэж тооцсон. Гэрээнд шахалтаар гарын үсэг зурсан гэж боддог. Буйлсан Хөөвөр нисэх бүүдлын ойр, олон машин тэрэг бэлчээр туучин гэрийн хаяагаар гардаг байв. Өрөмдлөгийн компани ойрхон байсан. Нүүлгэн шилжүүлсэн газарт ОТ-н гаргаж өгсөн худаг 2-3 жил болоод хатжээ. Тэрээр 2007/8 онд сум руу нүүсэн.

Усны эх үүсвэрт гарсан өөрчлөлтийн талаар Цээсүрэн хэлэхдээ: Хөрсний ус их элбэг байсан, 1990-ээд онд хонь угаах онгоц байрлуулах газар олддоггүй, малын эмчийн үхсэн газар болгоноос ус гараад байдаг байсан. 2010 он гэхэд задгай, булгийн ус ширгэсэн, эхлээд худгийн усны түвшин доошилж, араа нь бүх булаг шанд хатсан.

Билэгсайхан

Билэгсайханы өвөлжөө Ундай голд Хар Толгойн Ханд гэдэг газар байдаг, зун, намарт Халив Дугат хавиар нутагладаг байжээ. 1996 оноос ийм байдалтай явж ирсэн. Дөнгөж гэрлээд, өвөлжөөндөө гэрчилгээ аваагүй байсан, өвөлжөөг гэрчилгээжүүлэх ажил дөнгөж эхэлж байсан. Олон газар өрөмдөөд эхэлмэгц нь энэ хавь цаашдаа мал маллахад тохиромжгүй болох нь дээ гэж бодож байв. Бор Овоо усны гол эх үүсвэр байлаа.

2000 онд Дугатын бэлчээр сайн байсан, харин өрөмдлөг их явагдаж байсан тул нөхцөл нь тохиромжгүй. Билэгсайхан мал маллах ажлаа үргэлжлүүлэхийн тулд тохиромжтой бэлчээр хайн Гавилууд багийн хойгуур 2001 он хүртэл нутаглажээ. Дараа нь сумын төвөөс 30 км-т байх Гурван

Шавагтай руу нүүн, тэндээ 7 жил болоод (2001 – 2006) 2007 онд Шавагтайн “Үзүүрийн Ханд” гэдэг газар өвөлжөөний гэрчилгээ авсан. Айл саахалттай асуудал гарснаас 2006 онд 2км цааш нүүж 2013 он болтол байжээ. Тэнд Шавагтайн худгийг 6 айл хувааж байв. 2015 онд сум руу орж ирсэн.

Билэгсайхан Ундайд өвөлжөө төвхнүүлсэн үе нь социализмын бүртгэл, шинэ гэрчилгээжүүлэлтийн завсарт таарсан, дээр нь нас залуу, дөнгөж гэрлэсэн байв. Ундай дахь өвөлжөө нь гэрчилгээгүй байснаас түүнийг нөлөөлөлд өртсөн гэж үзээгүй, нөхөн олговор олгоогүй.

П. Онон, нөхөр Г. Мэндбаяр

Тэдний өвөлжөө нь 1993 - 2002 онуудад Цанхид байв, бэлчээр ихтэй, 4 айл бууцаа хуваадаг. Малаа баруун тийш нь бэлчээдэг. 2003 онд өөрийн гэсэн өвөлжөөтэй болохоор Их Гялаан руу нүүж, Ц. Нэргүйнх байсан өвөлжөөг засч авчээ. Зун, намар Халив Дугатын бэлчээрт нутагладаг байв.

Халив Дугатын хавь өвс ургамал сайтай, хавар, зун, намрын бэлчээр байсан. Социализмын үед шимэгч устгах, мал ялгах зэрэг мал аж ахуйн олон ажил энд явагддаг байв. 2004 онд тэд Дугатад суурьших гэсэн боловч боломжгүй болсон байлаа.

2011 онд эдний өрхийг нөлөөлөлд өртсөнд тооцож, нэг жилийн хугацаатай хог түүх гэрээ байгуулжээ. Нөхөр нь өвдсөн (гэрээ сунгагдана). “Тогтвортой амьжиргаа залгуулах тодорхой нэг зүйл үнэхээр хийх хэрэгтэй байна” гэж Онон хэлж байв.

Нэргүй

Нэргүй хоёр охинтой, нэг нь малчин, нөгөөх нь ажилгүй. Бэлчээр, ус бага болохоор малын тоо толгойг хязгаарлахаас аргагүй, тиймээс амьжиргааг тогтвортой байлгах ямар нэгэн нөхөн олговор шаардлагатай байна гэж Нэргүй хэлж байлаа.

Л. Мандбаяр

Хүрэн Дэлийн худагт байсан, 4 өрх цугтаа. Бэлчээр, ус мал маллахад хангалттай байв. 2004 онд өвөлжөөний гэрчилгээ ээжийнх нь нэр дээр олгосон тул 4 өрхийг нэг айлаар тооцсон. Тэрээр нүүхээс өөр аргагүй болж, олон малаа алджээ. Тэр Улаанбаатарт очин, харуул манаа гэх мэт янз бүрийн ажил хийж байв. Түүнд одоо юу ч байхгүй, тэгсэн хэрнээ нөлөөлөлд өртсөнд тооцогдоогүй. Одоо гэр бүлийн хамт Улаанбаатарт байгаа. Тэрээр газар, амьжиргаагаа ОТ-д алдсан тул нөлөөлөлд өртсөн гэж тооцогдохыг хүсч байна. Хэрэв ОТ байгаагүй бол тэр өөрөө, ах дүү нар нь малчин хэвээрээ байх байсан.

Б. Эрдэнэбаяр

Эрдэнэбаярын өвөлжөө Модот Цанхид байсан (Хүрэн Хошууны бууц), одоогийн УЛТ-н зүүн хойд буланд хашаанаас 400-500 метрт. 1993 оноос Эрдэнэбаяр хороо барьж, гар худаг гаргасан. Тэр үед бэлчээр элбэг дэлбэг, малчид малаа өсгөх боломжтой байлаа. Эрдэнэбаярынх 1999 он хүртэл энд өвөлжсөн. 1999 онд хүр бага байсан болохоор 1999/2000 өвөл зүүн тийшээ нүүж, хоёр жил өвөлжжээ. 2001/2 онд Хүрэн Хошууны бууцандаа эргэн ирж, 2003 оны үед Хүрэн Хошуунаас 4 км-т байх эгчийнх рүүгээ нүүсэн (хүүхдүүд бага байсан болохоор хоёр өрхөөрөө цугтаа байвал хэн нэг нь малдаа гарахад хүүхэд эзэнгүй үлдэхгүй гэж).

2004 он гэхэд Эрдэнэбаярын 2 хүүхэд сургуульд явж байсан бөгөөд, эхнэр нь тэдэнтэй хамт сумын төвд байдаг, Эрдэнэбаярын мал эгч дээр нь, тэр өөрөө сум болоод хөдөөгийн хооронд ирэн очин байв. Түүний өөрийнх нь өвөлжөө хаягдсан мэт санагдсан байх. Нүүлгэн шилжүүлэлт, нөхөн олговрын анхан шатны судалгаанд түүнийг оруулаагүй бөгөөд харин өвөлжөөгөө дахиж ашиглаж чадахгүй болсон гэж мэдэгдсэн. Эрдэнэбаяр өөр газар өвөлжөөтэй болоход туслахыг ОТ-с хүссэнээр Царигийн Бурхантад өвөлжөө барьж өгсөн. Энэ нь ердөө модон хашаа (тал сар хэлбэртэй), “зуны байшин” байсан бөгөөд түүнд нөхөн олговор олгоогүй, нүүлгэн шилжүүлэлтийн гэрээ ч хийгээгүй. Тэднийх тэр үед 200-300 малтай, бэлчээр ус нь байвал мал маллаад амьжиргаагаа аваад явах бололцоотой байсан.

Өнөөдөр (2016 оны 3 сар) 40-50 бог, 4 тэмээ, 17 адуутай. Богоо бодвол олон тооны морь, тэмээтэйн учир нь нөгөө “зуны сууцны” ойр орчмын газар нь 40 метрийн зайтай өнгөрч буй Гүний хоолойн шугам, эрчим хүчний шугамын нөлөөлөлд орсон. 500 метрт ОТ-н хангамжийн зам (ОТ-Манлай-УБ), зам тун ойрхон, худгийн амсар дээгүүр шахуу гардаг. Баруун талд 4-5 км зайд нисэх буудал. Мал бэлчээрлүүлэх арга байхгүй, заавал зам гарах учраас. 2011 онд Эрдэнэбаярыг Гүний Хоолойн нөлөөлөлд өртсөн гэж тооцсон.

Т. Пүрэв

2004 он хүртэл Хөх Шандын өвөлжөөнд бүх насаараа мал малласан, 2004 онд хүргэн Гантогтохын нь хамт Тойн Цохио руу нүүлгэж шилжүүлсэн. 7 жилийн өмнө Пүрэв гуай сум орж ирсэн, хүү Гантогтох нь (одоо ОТ-д ажиллаж байгаа) түүний малыг харж ханддаг.

3.4 Халив Дугат дахь нөлөөлөлд өртсөн өрхүүд

Халив Дугатад наад зах нь 10 өрх **зуны бэлчээрт** байнга гардаг байсан байна. “Байнгын” хэд нь: **Бадамсамбуу, Жаргалсайхан, Долгорсүрэн, Ц. Цагаан, Банди, Идэрборгил, Намсрай, Одгариг, Түвшинтөгс, Хүрэлээ.**

Мөн “байнгын” хэдэн өрхийн хүүхдүүд болон зуны бэлчээр тааруу бол өөр газраас хааяа ирдэг өрхүүд Халив Дугатын зуны бэлчээрийг ашигладаг байв. Хааяа ирдэгүүд нь 20-иод хоног л байдаг (Долгорсүрэн гуайн хэлснээр).

Халив Дугатын зуны бэлчээрээ алдсан, зуны бэлчээр хүртээмжгүй болсон өрхүүд (зорилтот бүлгийн хэлэлцүүлгээр авсан мэдээлэлд үндэслэв, жагсаалт дутуу байж магадгүй):

Билэгсайхан, Идэрборгил, Сүрэнхорол, Энхчулуун, Б. Эрдэнэжаргал, Ц. Элбэгсайхан, Г. Мэндбаяр, Ц. Нэргүй

Нэмээд энэ бүст өвөлжөөтэй байсан өрхүүд (2000 онд):

М. Цээсүрэн, Л. Батцэнгэл, Л. Мандбаяр, Л. Бат-Эрдэнэ; П. Цагаан, Т. Пүрэв, Д. Гантогтох, Л. Номинцэцэг, Ц. Самдан, Ц. Цагаан, Х. Хишигчулуун, Ц. Хандсүрэн, Х. Хишигцогт, Б. Намсрайжав, Б. Жаргалсүрэн, Д. Мөнхбаяр, Г. Мэндбаяр, И. Сумъяа, Г. Шоовдор

Халив Дугатаас хойш Эхэн Халивт нутагладаг өрхүүд Халив Дугат дахь зуны бэлчээрээ алдсан, зуны бэлчээр нь хүртээмжгүй болох нөлөөнд мөн өртжээ. Үүнд:

Д. Туяа, М. Пүрэвдорж, Р. Мядаг, Ч. Дэмбэрэл, Ш. Ганбат, Ц. Төмөртоогоо, Ц. Мөнхтөр, Ц. Нэргүй, Ц. Элбэгсайхан, Г. Мэндбаяр, А. Наранцэцэг, У. Nandintsetseg, Ц. Цагаан, А. Улам-Ундрах, У. Цацралт, У. Түвшинтөгс, М. Баярсайхан, Б. Баатарчулуун

3.5 Өрхүүд ба Малын Тоо

Сүүлийн арван хэдэн жилд Ханбогд сумын мал нийтдээ ихээхэн өссөн. Албан ёсны мэдээгээр⁴ 2003 онд 53.346 байснаа 2015 онд 133.013 болж 149 % өссөн байна. Мөн хугацаанд Жавхлант багийн мал 130% өсчээ.⁵

2003-2015 онуудад Халив Дугатын 16 өрхийн малын нийт өсөлт 60%, Сумын хэмжээний нийт өсөлттэй харьцуулахад нэлээд доогуур байна. Тооцоог хийхдээ 2003 онд малтай байсан, 2015 онд ч малтай байгаа өрхүүдийн бүрэн мэдээг сумын архиваас авч гаргалаа. Харин 2004 оноос хойш мал маллахаа больж, түүнээс хойш өөрийн нэр дээр мал тоолуулаагүй хэдэн өрх айлыг оруулаагүй болно. Одоо байгаа мэдээлэл, Халив Дугатад уулзсан өрхүүдийн хариултаас харахад бэлчээр шахагдсан өрхүүд бод малынхаа тоог цөөрүүлэн, бог мал илүү маллах болж, нийт сүргийн тоо, өсөлтийг бэлчээрийн хүртээмж, үр шим, зохилдлоготой тохируулах хандлагатай болсон байна. Судалгаанд хамруулсан Халив Дугатын 12 өрхийн бод малын тоо 2003-2015 онуудад 44% өсчээ (Сумын хэмжээний өсөлт 117%-тай харьцуулахад). Тэдгээр 12 өрхийн бог малын тоо мөн хугацаанд 117% өссөн (Сумын хэмжээний өсөлт 162%-тай харьцуулахад). Хавсралт 2-т 2003-2015 онуудын малын тоог харуулав.

Халив Дугатын бүсийн малын мэдээллээс харахад бэлчээрийн ачаалал, доройтлын гол шалтгаан нь зөвхөн нутгийн малчин өрхүүдийн малын тоо өссөн явдал биш харин бэлчээрийн боломжит газар хорогдсон нь байгаа бэлчээрийн дарамтыг улам хурцатгах үндсэн хүчин зүйл болж байна.

3.6 Ундай Голын Ай Савын Хуримтлагдах Нөлөөллийн Хураангуй

ОТМШБ-ийн тайлангийн Бүрэлдэхүүн 1 болон ХШБ-ийн 1, 2-р шатны аль алинд Ундай гол, Халив Дугатын голын гольдролын өөрчлөлт, ХХБ-аас гадна малчдад учирч буй нөлөөллийг хурцатгаж буй нэмэлт нөлөөллүүдийн талаар дурьдсан билээ.

Нөлөөллүүдийг товчхон хураангуйлбал:

- Ундай голын гольдролын өөрчлөлт – Усны хиймэл эх үүсвэр бий болгосон (хоолойгоор урсаж гарах ус). Бор Овооны усны эх үүсвэр анхдагч мөн чанар, зуны бэлчээрийн хамт алдагдсан, бүрмөсөн, уурхайн ажиллах хугацаанаас чинагш
- Халив Дугатын голын өөрчлөлт – Хаялбар өөрчлөгдсөн, гадаргын урсац, гүехэн гүний ус эсвэл ууршилтанд нөлөөлж болзошгүй
- Хаягдал Хадгалах Байгууламж – Халив Дугатын голын цутгалан, сувгууд таглагдсан, бүрмөсөн. Шүүрэлт/нэвчилт, магадгүй усны эх үүсвэрийн бохирдол. Хэдийгээр бохирдлын

⁴ Ханбогд сумын мэргэжилтнүүдийн өгсөн статистик тоо баримт 2016

⁵ Ханбогд сумын мэргэжилтнүүдийн өгсөн статистик тоо баримт 2016

үр дагавар хуурай орчинд ноцтой биш, мөн одоохондоо УЛТ дотор тогтоож байгаа харагдавч усны чанар/аюулгүй байдлын бүрэн бүтэн байдал алдагдаж байна.

- Ил уурхай – Газар бүрмөсөн эвдэгдэж/алдагдана, гүний усны буурцын хүнхээл урт хугацааны. Ил уурхай усаар дүүрнэ; нүх гүнзгийрэх тусам буурцын хүнхээл улам тэлнэ; эцэстээ **эргэх** (урт хугацаагаар)
- Зам, карьерууд – Бэлчээрт тоос, Хангалттай ус зайлуулах нүхэн хоолой байхгүйгээс гадаргын усны хаялбарт нөлөөлнө. Бэлчээрийн хуваагдал, бүрмөсөн. Малд эрсдэлтэй (хүмүүст ч бас).
- Бутлуур – Уурхай ажиллах хугацааны туршид цагаан тоос бэлчээрт тархана (ажиллах цаг/салхины чигээс шалтгаалан)
- УЛТ-н хашаа – Ус, бэлчээр, соёлын дурсгалт газруудад хүрэх боломжийг хаана. Уурхайн үйл ажиллагааны аюулгүй байдлыг сайжруулах. Уурхайн хугацааны туршид болон чинагш.
- Хаягдал Чулуулгын Овоолго – Бэлчээр алдагдсан/эвдэгдсэн, соёлын/шүтлэгт газруудад хүрэх аргагүй (Бор Овоо) эсвэл бүрмөсөн эвдэгдсэн (Оюут Толгой, Шунхат, Вандан Толгой).
- Далд Уурхай – Гүний ус доошлох/буурцын хүнхээл, урт хугацаанд. Суулт, газар/бэлчээр алдагдах, бүрмөсөн.
- Гүний Хоолой/Шугам хоолой – Бэлчээрийн газрын алдагдал, хуваагдал, урт хугацааны.

Эдгээр нөлөөллүүд нь төмөр замын барилгын ажил, “нүүрсний зам” гэх мэт ОТ-н бус бусад бүтээн байгуулалтын улмаас цаашид лавширна. Өөр өөр оролцогчдын учруулах нөлөөллүүд нь байршлаасаа шалтгаалаад янз бүр байх тул тэдгээрийг тоогоор илэрхийлэхэд төвөгтэй. УЛТ-д ойртох тусам ОТ-н хувь нэмэр өндөр байна; бусад газарт буй айл өрхүүдэд нүүрсний зам эсвэл төмөр зам илүү нөлөөлөл учруулж байгаа, түүнчлэн жишээ нь сүүлийн жилүүдэд төмөр замын барилгын ажилд хэдий хэмжээний ус хэрэглэсэн гэх мэт мэдээлэл хомс байгаа нь тоон үнэлгээ гаргахад саад болж байна.

Малчдад учрах нөлөөллийг товчхон дурьдвал:

Малчдад учрах хуримтлагдах нөлөөлөлд i) боломжит бэлчээрийн газрын хэмжээ хорогдох, бэлчээр хуваагдал, үлдсэн бэлчээрийн дарамт ихсэх, бэлчээрийн доройтол, ii) мал маллагааны хэв маяг өөрчлөгдөх (бог эсвэл бод мал, улирлын нүүдэл цөөрнө, тохиромжоор тааруу бэлчээр, араатан амьтны аюул ихтэй газарт малаа хариулахад хүрэх), iii) малын ашиг шим буурах, iv) мал маллагааны зардал өсч, ажиллагаа ихсэнэ v) сэтгэл санааны дарамт (зөрчил маргаан, амьжиргаа тодорхойгүй, хувь хүний мөн чанар үгүй болох, дараагийн үе удамдаа нутаг орон, мал, уламжлалаа өвлүүлэн үлдээх боломжгүй болох) зэрэг орно.

Орон нутгийн түвшинд учрах нөлөөлөлд i) боломжит бэлчээрийн газрын хэмжээ хорогдох, бэлчээр хуваагдал, үлдсэн бэлчээрийн дарамт ихсэх, бэлчээрийн доройтол, ii) нутаг орны хэмжээнд мал маллагааны тогтолцоо алдагдах (Ундай голын ай сав болоод түүнээс чинагш) iii) соёлын үнэт зүйлс алдагдах (Нутаг, зуны бэлчээрийг нийтээрээ ашиглах явдал, тахилга шүтлэгтэй газруудад хүрч чадахгүй болох), iv) малчдын хооронд бэлчээр, усны төлөөх зөрчил маргаан улам их гарах зэрэг орно.

Нөлөөллүүд, тэдгээрээс зайлсхийх, бууруулах явдлыг уур амьсгалын өөрчлөлт түүнчлэн малын тооны өсөлт гэх мэт улс орон даяарх хөгжилтэй уялдуулан авч үзэх шаардлагатай. Жилийн дундаж агаарын хэмийн өсөлт (ихэвчлэн өвлийн дундаж хэм дулаарч байгаагаас) Монгол орны уур

амьсгалын өөрчлөлтийн гол шинж чанар болж буй хэдий ч Говьд хуурайших хандлага ажиглагдахгүй байгаа; харин ч хур тунадасны хэмжээ ялимгүй ихэссэн. Ган, зуд зэрэг цаг агаарын эрс үзэгдлийн давтамж ихэсч, хатуу ширүүн болж байгаа нь хөдөө орон нутгийн ард иргэдийг улам эмзэг болгох уур амьсгалын өөрчлөлтийн урьдчилан харж болохуйц нөлөөлөл юм.

Усны эх үүсвэрийг хадгалан хамгаалах, усны хагалбарын менежментийн зохихтой арга хэмжээ авч хэрэгжүүлэх нь ард иргэдийн цаг уурын өөрчлөлтийн нөлөөлөлд өртөх байдлыг багасгахад эн тэргүүний зүйл бөгөөд засгийн газрын бодлого мөн. ОУСК-ийн Хуримтлагдах Нөлөөллийн Үнэлгээний Тэргүүн Туршлагын Гарын Авлагад “санал болгож буй бүтээн байгуулалтын болзошгүй нөлөөлөл нь хүний бусад үйл ажиллагааны болзошгүй нөлөөлөл болоод ган эсвэл уур амьсгалын эрс үзэгдэл гэх мэт байгалийн дарамттай хэрхэн хуримтлагдан хавсарч болохыг” (хуудас 21)⁶ олж харах нь гол үүрэг гэж тодорхойлсон. Энэ аргын дагуу нөлөөллийн үнэлгээ, менежментийг явуулахдаа (зайлсхийх ба бүүруулах) хуримтлагдах нөлөөллөөс эмзэг ард иргэдэд учруулах үр дагаврыг – уур амьсгалын өөрчлөлтийн нөхцөлд төслийн нөлөөлөл иргэдэд ямар нэрмээс дарамт авчрахыг – анхааралдаа авч, зайлсхийх, бүүруулах төлөвлөгөөг гаргана.

Халив Дугатын бүсийн малын тооны судалгаанаас үзэхэд тоо толгойн өсөлт Сумын хэмжээний өсөлтийн хэмжээний талаас доогуур байна; тэгэхээр энэ нь уг бүс нутгийн бэлчээрт нөлөөлж буй гол хүчин зүйл биш юм. Үндэсний түвшний мал аж ахуйн бодлогод улс орон даяарх өсөлтийг харгалзан үзэх хэрэгтэй.

Нөлөөлөл, эрсдэлийн нөхцөлд өрхүүд өөрийн стратегийг тохируулах, орон нутгийн засаг захиргааны зүгээс үүнийг нь дэмжиж, ОТ мал аж ахуйн болон мал аж ахуйн бүс амьжиргааны стратеги боловсруулахад нь туслалцаа үзүүлж мал аж ахуйн үйл ажиллагаа үргэлжлэн явагдаж байна. Гэвч Ундай голын сав газарт төслийн өмнөх үе шиг уламжлалт мал аж ахуйгаа авч явах малчдын нөөцийн чадал/тогтвортой байдал байнгын эрсдэлд оржээ.

4. Зөвлөмжүүд

ОТМШБ-ийн тайлангийн Бүрэлдэхүүн 1 ба 3-т нөхөн олговор, нэмэлт мэдээлэл цуглуулах, мониторинг, судалгаа хийх тухай зөвлөмжүүд өгөгдсөн.

ХШБ ерөнхийдөө ОТМШБ-аас гаргасан зөвлөмжүүдийг дэмжиж байгаа болно. ОТМШБ-ийн Бүрэлдэхүүн 1-ийн сумын хэмжээнд үст цэгийг олшруулах тухай зөвлөмж дээр ХШБ зэрлэг амьтад/биологийн олон зүйл ба мал хоорондоо зөрчилдөх вий гэдгийг бодолцохыг хүсч, харахад нэлдээ бэлчээр юм шиг харагдаж байгаа газар болгон мал бэлчээрлэхэд тэр бүр тохирдоггүйг хэлмээр байна.

Зарим онцлог тайлбар, зөвлөмжүүдийг нэмж дурьдваас:

ОТМШБ-ийн тайлангийн бүрэлдэхүүний 1-д зөвлөсөнтэй холбоотойгоор сумын засаг захиргаа алдагдсан бэлчээрийг харгалзан тохируулга хийхийн тулд бэлчээрийн системийг дахин боловсруулах хэрэгтэй. Бэлчээрийн гол нутаг (зуны бэлчээр) үүрд алдагдсан болохоор үүнийг

---

⁶ ОУСК 2013: Тэргүүн Туршлагын Гарын Авлага, Хуримтлагдах Нөлөөллийн Үнэлгээ ба Менежмент: Хөгжиж буй зах зээлийн хувийн хэвшилд зориулсан удирдамж.

хийх нь хэцүүхэн даалгавар байх болно. Нутаг дэвсгэр том хэдий ч газрын гадарга, ургамлын төрлөөс шалтгаалан тэр болгон тохиромжтой бэлчээр байж чадахгүй.

Улсаас үндэсний шинжээчид томилж өгөх, сургалт явуулах зэргээр орон нутгийн захиргаанд (Сүм, Аймаг) дэмжлэг үзүүлэх; энэ арга хэмжээг хэрэгжүүлэхэд малчид, орон нутгийн байгууллагууд, бүх түвшний засаг захиргаа (баг, сүм, аймаг, мэргэжлийн байгууллагууд) гадны хүмүүсээс (ОТ, гадаад шинжээчид) илүү санаачлагатай байж, бүгд хүчин чармайлт гаргах.

Хамааралтай талуудыг татан оролцуулахад ГТЗ чухал үүрэгтэйгээс гадна одоо байгаа байгууллагууд, орон нутгийн иргэдийн болон засаг захиргааны бүтцийн газрууд (ж: багийн хурал, багийн иргэдийн төлөөлөгчдийн хурал, сумын хурал, мал аж ахуйн тасаг, газар ашиглалтын жилийн төлөвлөгөө боловсруулалт гм) гол үүрэг гүйцэтгэнэ.

ГХГЗЗГ (Газрын харилцаа, геодези, зураг зүйн газар) мэргэжлийн байгууллага хөлслөн 5 жил тутам сүм бүрээр үнэлгээ хийлгэдэг. Ханбогд сумын бэлчээрийн “тохируулгын” систем боловсруулахад ГХГЗЗГ-аас мэргэжлийн туслалцаа авч болох юм. ГХГЗЗГ малчдын газар ашиглах уламжлалт эрхийг баталгаажуулан, баримтжуулах зорилгоор нөөц ашиглах эрхийг тодорхойлох, газар болон нөөц ашиглалтыг төлөвлөх ажлыг орон нутгийн засаг захиргаатай хамтран саяхнаас хийж эхэлсэн.

Орон нутгийн иргэд “Нутгаа”, сэтгэл санааны үнэт зүйлсээ алдсан асуудал байсаар байгааг тусад нь авч үзвэл зохино.

ОТ-с оруулсан орлогоос эдгээр хөтөлбөрүүдэд дэмжлэг үзүүлж болно (үлсад төлж буй татварууд, Аймгийн түвшний Хамтын Ажиллагааны Гэрээ болон бусад); мөн зээл олгогч ОУСК төлөвлөлт, гүйцэтгэлийг орон нутаг хариуцахыг хөхүүлэхийн хамт зарим дэмжлэг туслалцаа нэмж үзүүлж болох юм.

Малын тоо толгой өсч байгаа талаар дэлгэрэнгүй мэдээлэл, ил тод байдал шаардагдаж байна. ХШБ-ийн 2-р шатны судалгаа (мөн БСТ –ийн 2012 оны судалгаануудаас) харахад нөлөөлөлд өртсөн өрхүүд (албан ёсоор нөлөөлөлд өртсөн гэгдсэн болон өөрсдийгөө өртсөн гэж үзэж буй аль аль нь) малын тооны өсөлтөнд бараг нөлөөлөөгүй; эсвэл тэдгээрийн малын тооны өсөлт дунджаас нэлээд бага байна. Харин ч эсрэгээрээ тэдний дийлэнх нь малын тоо, төрлийг тохируулан зохицуулах болжээ. Малын тооны өсөлт, бэлчээрийн даац хэтэрч буйг илүү сайн ойлгохын тулд өөрсдөө малаа малладаггүй малтай өрхийн асуудлыг цаашид судлах шаардлагатай.

Гүний усны суурь мэдээлэл: ОТМШБ-ийн тайлангийн Бүрэлдэхүүн 1-д гүний болон гүехэн гүний усны ай сав хоорондоо холбогдсоноор аллювийн усанд ямар нөлөөлөл үзүүлж байгааг тодорхойлох суурь мэдээлэл дутмаг гэж дурьдсан. 2007 оноос өмнө ус шавхаж авсан тухай мэдээлэл байхгүйг ХШБ өмнө дурьдаж байсан билээ. ХШБ 2-р шатны судалгааг хийхдээ орон нутгийн захиргаа, Байгаль Орчин, Аялал Жүүлчлалын Яамнаас мэдээлэл авахыг чармайсан боловч (орон нутагт) мэдээлэл байхгүй, эсвэл (яамны мэргэжилтнүүд) мэдээллийг хуваалцаж боломжгүй гэдэг хариу авсан. Ийм нөхцөл байдалд шинжээчид нөлөөллийг цаг хугацааны дагуу тоогоор тогтоож чадахгүй; цааш ахихын тулд ядахдаа байгаа мэдээллийг нь авах хэрэгтэй байна.

Нөлөөлөлд өртсөн өрхүүдийн ангиллыг хянан үзэж а) аль нэг улирлын (өвөл, зун /намрын) бэлчээрээ алдсан боловч одоогоор нөлөөлөлд өртсөн гэж тооцогдоогүй, б) нөлөөллөөс дайжин, бэлчээрт нь нүүж ирсэн өрхүүдийн улмаас бэлчээрийнх нь ачаалал нэмэгдсэн, в) хэд хэдэн өрх нэг өвөлжөөг хамтран эзэмшдэг байхад зөвхөн нэгийг нь нөлөөлөлд өртсөнөөр тооцсон, г) (УЛТ дотор, хориотой бүст) өвөлжөөтэй байсан ч ар гэрийн байдлын улмаас түр зууртаа ашиглахгүй байгаа өрхүүд, д) үе уламжилсан өвөлжөөг нь нутгийн иргэд хүлээн зөвшөөрдөг ч албан ёсны гэрчилгээ аваагүй гэх мэт өрхүүдийг оруулах асуудлыг авч үзэх

Дээр дурьдсан янз бүрийн байдлаар нөлөөлөлд орсон өрхүүдийн нэрсийг шинжээч өөрийн чадахаар гарган, бүрэн бус хэдий ч жагсаалтыг энэ тайланд оруулаа. Нэрсийг бүлгийн хэлэлцүүлгээр авсан мэдээлэлд үндэслэн, оролцогчдын зөвшөөрөлтэй авсан. ГТЗ-өөс хүмүүс томилох буюу (эсвэл илүү олон хүн оролцуулж) нэрсийг дахин нягтлахыг зөвлөж байна.

Энэ тайланд дурьдсан өрхүүдтэй амьжиргааг дэмжих стратегийн талаар хэлэлцүүлэг зохиох (ХШБ-ийн 1-р шатны тайлангийн дараа 59 өрхтэй зөвлөлдсөн шиг)

Малын тэжээл тариалах/үйлдвэрлэх хувилбарт үнэлгээ хийх (Өмнө-Говь, Өвөрхангай, Баянхонгор аймгийн бусад сумдад хэрэгжүүлсэн хөтөлбөрүүдийн мэдээлэл, сургамжид үндэслэн) бэлчээрийн боломжийг түргэн нэмэгдүүлэхийн тулд ОТ эвдээд орхисон газруудаа аль болох хурдан нөхөн сэргээх, эвдэгдсэн газраас тоос босох хугацааг багасгах, карьерууд дээр гарах ослын эрсдэлийг бууруулах. Энэ зөвлөмж ерөнхий бөгөөд тодорхой аливаа нэг газрыг тухайлаагүй болно.

5. Хавсралтууд

Хавсралт 1 – Хээрийн судалгааны үеэр хийсэн ажлууд, Ханбогд сум 2016 III/28 –IV/01

Хавсралт 2 а) Халив Дугатын бэлчээр, Өрхүүд, Мал 2003 – 2015

2 б) Ханбогд сум ба Халив Дугатын бэлчээрийн малын тооны өсөлт 2003 - 2015

Хавсралт 3, 4 –Хагас бүтэцтэй ярилцлага, Өрхийн мэдээллийн Асуултууд/Асуудлууд

Хавсралт 5 – Бүлгийн хэлэлцүүлгийн тэмдэглэл, газрын зураг 2016 III/30-31, Малчдын ойлголт

Хавсралт 6 – Фото баримт, Хээрийн судалгаа 2016 III/28 – IV/01; VI/7-8, 2016

Хавсралт 7 – Хээрийн судалгааны үеэр хийсэн ажлууд, Ханбогд сум 2016 VI/7-8

Хавсралт 8 - Эхэн Халивын өрхүүдийн мэдээлэл, Бэлчээр, усанд гарч буй өөрчлөлт, нөлөөллийн талаарх малчдын ойлголт

Түүнчлэн: ХШБ-ийн 1-р шатны тайлангийн Хавсралт 5 - өрхүүдийн нэрсийн жагсаалтыг залруулан шинэчилж хавсаргалаа.

Хавсралт 1 – 2016 оны 3 сарын 28-наас 4 сарын 1-нд Ханбогд суманд хээрийн судалгааны үеэр хийсэн ажлууд

Хээрийн судалгаа хийхдээ дараах зорилгуудыг тавьсан. Үүнд: а) ГТЗ-ийн гишүүд/төлөөлөгчидтэй хамтран Халив Дугатын голын ай савын нөлөөллийн талаар мэдээлэл цуглуулах/баталгаажуулах, б) Халив Дугат голын ай савын “хуримтлагдах” нөлөөллийг үнэлэх аргачлалын талаар ГТЗ-ийн гишүүдтэй нэг ойлголттой болох в) малчдын бэлчээр, усны нөөцөд учирсан нөлөөллийг үнэлэхийн тулд хамтран мэдээлэл цуглуулах.

Хийгдсэн ажлууд:

1. ОТ уурхайн талбайгаар, ялангуяа Хаягдлын Далан болон шүүрлийн хэсэг, мөн Уст Баг Модны гол, Гурван Модны Халив гол, Халив болон Дугатын голын эх рүү очиж үзсэн. Газар дээр авсан зурагнууд, элс/хайрганы карьер, суваг шуудуу зэрэг гадаргын хаялбарт нөлөөлж буй зүйлсийн зургийг Хавсралт 6-д орууллаа.
2. ГТЗ-ийн гишүүдтэй уулзаж, хээрийн судалгаа хийх арга зам/аргачлалыг хэлэлцэн, “хуримтлагдах” нөлөөллийг үнэлэх аргын тухайд нийтлэг нэг ойлголттой болохын тулд санал бодлоо солилцон, Монгол улсын БОНУ-ний тухай хууль, ОУСК-ийн Хуримтлагдах Нөлөөллийн Үнэлгээний Сайн Туршлага гарын авлагад заасан тодорхойлолтод үндэслэсэн арга барилыг санал болгов. **Үүнийг дор Хавсралт 2-г харуулсан байгаа; уулзалтын үеэр энэ аргыг хэрэглэхээс татгалзсан санал гараагүй.**
3. ГТЗ-ийн гишүүд Халив Дугатын бүсээс бүлгийн цуглаанд оролцуулах өрхүүдийг сонгох, уулзалтуудыг зохион байгуулахад Батцэнгэл, Намсрай нарыг туслалцуулахаар тохиров. 3, 4 дэх өдрүүдэд хувь хүмүүс, Халив Дугатын орчим одоо нутаглаж байгаа 16 өрх, өмнө нь тэр хавиар нутаглаж байгаад мал маллахаа больсон өрхүүдтэй уулзалт хийлээ.

Бүлгийн уулзалт, ярилцлагад оролцсон хүмүүс:

- а). Халив Дугатын хавийн малчид: Б. Намсрайжав, Ц. Цагдуулсүрэн, Д. Мөнхбаяр, Б. Оюун-Эрдэнэ, Ц. Хандсүрэн, Долгорсүрэн, Цээсүрэн, П. Цэвэгдорж, Д. Мөнхбаяр, Б. Эрдэнэжаргал, Ц. Цэцэгмаа, Д. Туул, Д. Цэндоо, С. Жаргалсайхан, Л. Батцэнгэл, Б. Оюун-Эрдэнэ, Д. Намсрай, Б. Намсрай, Ц. Цагаан, Б. Охиндүү, Ц. Амартүвшин, Ц. Хандсүрэн, Ц. Самдан, Б. Оюунтулга;
- б). Өмнө нь Халив Дуатад нутагладаг байсан одоо сумын төвд байгаа малчид: Б. Билэгсайхан, П. Онон, Ц. Нэргүй, Л. Мандбаяр, П. Цагаан (мөн Т. Пүрэв), Эрдэнэбаяр (ГТЗ); в) . ГТЗ-ийн гишүүд: Л. Батцэнгэл (ГТЗ-ийн дарга), Намсрай (ГТЗ), Баттогтох (ГТЗ).

Хагас бүтэцтэй ярилцлагын үеэр хэлэлцсэн асуудлууд: өвөлжөө бууцны байршил, улирлын нүүдэл, бэлчээрийн нөхцөл, бэлчээрийн тохиромжтой байдал, малын бүтээгдэхүүн, амьжиргаанд гарсан өөрчлөлтүүд, тэдгээрийн шалтгаан. Хагас бүтэцтэй ярилцлагын асуудлууд болон асуултуудыг Хавсралт 3-т жагсаалаа.

Эдгээр бэлчээрийн газруудыг хамран ярьсан болно: Дугат, Хөх Шанд, Дугатын Дугуй, Халив, Уст баг мод, Ухаа Овоо, Вандан Толгой, Шунхат, Оюут Толгой, Ханан Даваа, Монгол хар, Хар Овоо, Тойн Цохио, Оорцог, Бор Хошуу, Будаа.

Дараах усны эх үүсвэрүүдийн талаар хэлэлцсэн: 1. Худаг: Дугат, Хөх Шанд, Шанд (Мухар эргийн), Кольцот (Халивын), Хуурай (1998 онд ширгэсэн), Халив, Бор Хошуу, Бор Хошууны Кольцот (80-аад оноос хойш ашиглаагүй), Оорцог, Эргүүлэгт (Халивын), Тэсгэт (1999 онд хатсан), Аман ус, Улаан худаг, Тойн Цохио 1, Тойн Цохио 2; 2. Задгай, булаг: Дугатын задгай, Хажуу Хөөвөр, Будаагийн задгай, Оорцогийн булаг, Бор хошууны булаг.

Ярилцлагад оролцсон хүмүүсийн хариулт, өөрсдийнх нь бичсэн хариу, судлаачийн тэмдэглэлийг Хавсралт 4-с үзнэ үү.

Зорилтот бүлгийн ярилцлагын үйл явц, оролцогсдын гаргасан Халив Дугатын усны эх үүсвэрүүдийн зураглал (зураг, хүснэгт), 2000 – 2015 онуудад нөөцөд гарсан өөрчлөлтүүдийг Хавсралт 5-д үзүүлэв.

3 сарын 28-наас 4 сарын 1-ний хооронд авсан зургуудыг Хавсралт 6-д оруулсан.

4. Мал аж ахуйн хэсгийн дарга (Хүрэлбаатар), Засаг даргын орлогч (Отгонжаргал) Байгаль орчны байцаагч нартай товчхон уулзаж, мэдээлэл солилцов.
5. ГТЗ-ийн гишүүдтэй дүгнэх уулзалт хийсэн.
6. Мөнхбаяртай (ОТ, Хамтын Оролцоот Мониторинг) уулзаж, бэлчээр, ус, тоос, хайлаас, заг мод зэрэгт мониторингийн ямар аргууд ашиглаж байгаа, Нутаг түншлэл, Зэрлэг Амьтдыг Хамгаалах Нийгэмлэг зэрэг гэрээт газруудын бэлэн гарсан тайлан мэдээний талаар ярилцлаа.

Хавсралт 2

2 а) Өрхүүд болон тэдгээрээс Халив Дугатын бэлчээрийг ашиглаж байсан байдал 2003 – 2015 онуудад

Гурван Модны Халив-Дугатын бүс нутгийн бэлчээрийн газарт өвөлжөөтэй өрхүүд																
Дугатын бэлчээр. Усны эх үүсвэр: Дугатын Худаг																
<2000	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Батцэн гэл Л	Батцэн гэл Л	Батцэн гэл Л	Батцэн гэл Л	Батцэн гэл Л												
Бат-Эрдэнэ Л	Бат-Эрдэнэ Л	Бат-Эрдэнэ Л	Бат-Эрдэнэ Л	Бат-Эрдэнэ Л												
Манд баяр Л	Манд баяр Л	Манд баяр Л	Манд баяр Л	Манд баяр Л												
Цагаан П	Цагаан П	Цагаан П	Цагаан П	Цагаан П												
Гантог тох Д	Гантог тох Д	Гантог тох Д	Гантог тох Д	Гантог тох Д												
Номин цэцэг Л	Номин цэцэг Л	Номин цэцэг Л	Номин цэцэг Л	Номин цэцэг Л												
Нэргүй Ц	Нэргүй Ц	Нэргүй Ц	Нэргүй Ц	Нэргүй Ц												
Эдгээр 7 өрх айлыг 2004 онд нүүлгэн шилжүүлсэн – Батцэнгэлийнх Цагаан Шивээ рүү, Бат-Эрдэнийх Улаан Хошуу руу, Мандбаярынх Улаанбаатар орсон, Цагааных Оройн Бууц руу, Гантогтохынх Тойн Цохио руу, Номинцэцэг малаа эцэг эхдээ орхин ОТ-д ажиллахаар явсан, Нэргүйгийнх Улаан Овоо руу тус тус нүүсэн.																
Батцэнгэл (мөн Бат-Эрдэнэ, Мандбаяр нар) Дугатад хаваржаатай хэвээр, өөр айлууд хааяа буудаг байсан – 2014, 2015 онуудад Бадамсамбуугийнх 2 долоо хоног, 2016 онд Адъяагийнх 10-аад хоног тус тус буусан.																
2000 оноос өмнө хэд хэдэн айл Дугатын зун, намрын бэлчээрийг ашиглаж байв. Үүнд Б. Бадамсамбуу, Д. Адъяа, С. Банди, Баяраа (Бандийн хүргэн) нар болон бас бусад өрхүүд.																

Х. Чулуунбаатар, Н. Сүрэнхорол, Г. Мэндбаяр, Ц. Цагаан заримдаа, мөн дээр нь тэнд өвөлжөөтэй байсан 7 өрх.																
Энэ хавийн газар Уурхайн лицензит талбайтай (УЛТ) ойр, мөн ус багатай тул 2005 оноос цөөхөн айл зуны бэлчээрээр ашиглаж байсан.																
2000 оноос өмнө УЛТ-н урд талд өвөлжөөтэй байсан зарим өрхүүд энэ газарт намарждаг байсан. 2010 оны үед А. Улам-Ундрах, А. Наранцэцэг зэрэг айлууд намартаа буудаг байсан.																
Хөх Шандын бэлчээр. Усны эх үүсвэр: Хөх Шандын худаг																
<2000	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
0	Пүрэв	Пүрэв	Пүрэв	Пүрэв												
Пүрэв	Пүрэв	Пүрэв	Пүрэв	Пүрэв												
Т.Пүрэв, цөөхөн малтай, энэ газарт зусч, намарждаг байсан; тэднийхийг 2004 онд нүүлгэн шилжүүлсэн, 2005 онд тэрээр сумын төв рүү орж ирсэн.																
Дугатын Дугуйн бэлчээр, худаггүй, задгай байхгүй (Бор-Овоонд ойрхон, 3 км орчим)																
өвөлжөө байхгүй																
Дугатын дугуй нь Оюу Толгой, Вандан Толгой, Шунхат зэрэг урд талын нийтийн бэлчээрийн нэг хэсэг бөгөөд Дугат, Гурван Модны Халив, Улаан Толгойн (цаг агаар болон бэлчээрийн байдлаас шалтгаалан бусад газраас ирсэн) айл өрхүүд ашигладаг байсан. Тэмээний гол бэлчээр байв. 2003 оноос өрөмдлөг эхэлж, уурхай кемпээ байгуулснаас хойш тэмээ бэлчих боломжгүй болсон. 2012 онд УЛТ хашаагаа тэлж, энэ хэсэг газар дотор нь орсон. Одоо энэ бэлчээрт орох боломжгүй.																
Гурван Модны Халивын бэлчээр. Усны эх үүсвэр: Халивын гар худаг, Халивын кольцот худаг. Одоо УЛТ-н хашаан дотор орсон.																
<2000	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
0	Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц												
Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц												
Цагаан Ц. 2004 онд нүүлгэн шилжүүлж, Шаваг руу нүүн тэнд 1 жил өвөлжсөн.																
Уст Баг Модны бэлчээр, Усны эх үүсвэр: Уст Баг худаг. УЛТ-н хашааны ойролцоо																
<2000	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
0	Самда н Ц	Самда н Ц	Самда н Ц	Самда н Ц		Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц					
Самда н Ц	Самда н Ц	Самда н Ц	Самда н Ц	Самда н Ц		Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц	Цагаан Ц					
Ц. Самдангийн бог мал нь өвөлжөө хавиараа, бод нь зүүн тийшээ бэлчээрлэдэг.																
Ц. Самданг 2004 онд нүүлгэн шилжүүлсэн, сумын төв рүү орсон. Ц. Цагаан 2005-2010 онуудад өвөлжөөг ашиглаж байсан.																

Ц. Самдангийнх энэ бэлчээрийг зун, намартаа хааяа ашигладаг байсан.																
Ухаа Овоогийн бэлчээр																
Нэгдлийн үед энэ өвөлжөөнд айлууд хаяа өвөлждөг байсан бөгөөд 1990-д оноос айл эзэмшээгүй байж байгаад..... оноос Х.Хишигсүрэн эзэмшдэг болсон.																
<2000	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
? Тайлбар:																
Вандан Толгойн бэлчээр (Гурван Модны Халивт байдаг толгой) Шунхатын бэлчээр (Бор-Овооны орчим) мөн Оюу Толгойн бэлчээр																
Эдгээр нь нийтийн бэлчээр байсан, голцуу тэмээний бэлчээр, ХШБ-ийн 1-р шатны тайланд дурьдсан Ундайн гол дагуу өвөлжөө, хаваржаа эзэмшидэг 59 өрх зундаа ашигладаг ба Гурван модны халив, Дугат голын дагуу нутагладаг малчдын мал ихэвчлэн бэлчээрлэдэг байсан.																
Хайгуулын шатанд маш олон өрөмдлөг хайгуул явагдаж ирсэн нь орчмын малчдын бэлчээрт нөлөөлж эхэлсэн. 2004 оноос хойш эдгээр бэлчээр УЛТ-д орсон.																
Хайгуулын шатанд Шунхатад бохиороо асгаж байсан.																
Ханан Давааны бэлчээр, усны эх үүсвэр – Ханан Давааны 2 гүн өрмийн худаг																
< 2000	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М	Баяр сайхан н М
Ханан Давааны бэлчээрийг зун, өвөлдөө хэд хэдэн айл өрх ашигладаг байв. Үүнд: Ц. Мөнхтөр, М. Баярсайхан, Б. Эрдэнэжаргал, Д. Гантогтох, Б. Намсрайжав, Р. Чулуу, Ц. Цагаан, Ц. Самдан, Б. Эрдэнэбаяр, Ц. Элбэгсайхан, Ц. Төмөртоогоо, Ц. Нэргүй, Ц. Хандсүрэн, С. Жаргалсайхан, Д. Чойжилсүрэн, Ш. Ганбат, М. Пүрэвдорж, Д. Мөнхбаяр болон бусад айлууд.																
2009 оны орчмоос А. Улам-Ундрах, А. Наранцэцэг нар (нэр нь зөв байна уу?) зун, намар ашигладаг байсан.																
Дэд бүтэц барьж байгуулснаар энэ бэлчээрийн хэмжээ багассан (өндөр хүчдэлийн шугам, Гүний Хоолой, газын болон тээврийн компаниудын авсан																

Энэ хавийг зуны бэлчээрээр ашигладаг байсан айлууд: Б. Намсрай, Шоовдор , Б. Эрдэнэжаргал, Б. Эрдэнэбаяр, Д. Мөнхбаяр, И. Сумъяа, Б. Жаргалсүрэн, Г. Мэндбаяр, Ц. Мөнгөншагай, Л. Батцэнгэл, Л. Мандбаяр, Л. Бат-Эрдэнэ, Ц. Хандсүрэн, Ё. Должинсүрэн, Б. Пүрэвдорж, Б. Төртайван.

2004 онд Гантогтох өвөлжөө барьснаар бусад айлуудын зуны бэлчээр багассан. Зарим өрхүүд малаа алдаж, мал маллахаа больсон; ажил олдох байх хэмээн сумын төв рүү нүүцгээсэн. Сум руу орсон айлууд: Галсанхүүгийн Шоовдор (аавынх нь нэр?), Б. Эрдэнэбаяр, И. Сумъяа, Б. Жаргалсүрэн, Г. Мэндбаяр, Ц. Мөнгөншагай, Ё. Должинсүрэн, Б. Пүрэвдорж.

Г.Шоовдор нь Тойн Цохионы хөндийд мал маллан 10 хүүхэд төрүүлж өсгөсөн бөгөөд хүүхдүүд нь мөн л энэ орчимд малчин болон амьдарч байна. Тэднийг өөр газар руу нүүлгэн шилжүүлсэн үү? Г.Шоовдорийх нь ОюуТолгой төслийн Нүүлгэн шилжүүлэлт, Нөхөн олговрын төсөл хөтөлбөрт хамрагдаагүй бөгөөд 2004 оны сүүл үеэр Д. Гантогтохынхыг нүүлгэн шилжүүлж ирсэнээр өнөөг хүртэл Д.Гантогтохынх айл хөрш амьдарч байгаа.

Оорцогийн бэлчээр. Усны эх үүсвэр: 1 гар худаг, 1 кольцот худаг

< 2000	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Өлзий Орших	Өлзий Орших	Өлзий Орших	Өлзий Орших	Өлзий Орших	Өлзий Орших	Өлзий Орших										

2005 онд Өлзий-Оршихынх сум руу нүүсэн

					Жаргалсайхан С	Жаргалсайхан С	Жаргалсайхан С	Жаргалсайхан С	Жаргалсайхан С	Жаргалсайхан С	Жаргалсайхан С	Жаргалсайхан С	Жаргалсайхан С	Жаргалсайхан С	Жаргалсайхан С	Жаргалсайхан С
--	--	--	--	--	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------

С. Жаргалсайханых 2004 оноос өмнө одоо УЛТ-д орсон газар руу нүүсэн, тэгээд 2004 онд тэднийхийг нүүлгэн шилжүүлсэн, өвөлжөөгөө буцаагаад Оорцог руу нүүлгэсэн. ОТ энэ айлд өвөлжөө шинээр барьж өгсөн, өөрсдөө бас нэг өвөлжөө барьсан.

Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д	Цэндо о Д
-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------

Энэ хавийг зуны бэлчээрээр ашигладаг байсан өрхүүд: Б. Намсрай, Шоовдор (аавынх нь нэр?), Б. Эрдэнэжаргал, Б. Эрдэнэбаяр, Д. Мөнхбаяр, И. Сумъяа, Б. Жаргалсүрэн, Г. Мэндбаяр, Ц. Мөнгөншагай, Л. Батцэнгэл, Л. Мандбаяр, Л. Бат-Эрдэнэ, Ц. Хандсүрэн, Ё. Должинсүрэн, Б. Пүрэвдорж, Б. Төртайван.

Бор Хошууны бэлчээр. Усны эх үүсвэр: Бор Хошууны гар худаг

<2000	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Мөнхбаяр Д	Мөнхбаяр Д	Мөнхбаяр Д	Мөнхбаяр Д	Мөнхбаяр Д	Мөнхбаяр Д											

Д. Мөнхбаярыг 2004 онд Хороот руу нүүлгэн шилжүүлсэн, ойролцоо нь (ОТ-н гаргасан гүн өрмийн худаг).

Сугар сүрэн Б	Сугар сүрэн Б	Сугар сүрэн Б	Сугар сүрэн Б	Сугар сүрэн Б	Сугар сүрэн Б											
Б. Сугарсүрэнг 2004 онд нүүлгэн шилжүүлсэн (ОТ-д хэсэг хугацаанд ажиллаж байсан).																
Б. Мөнхбаяр энэ хавийг зуны бэлчээрээр ашигладаг байсан.																
Будаагийн бэлчээр. Усны эх үүсвэр: Будаагийн задгай																
<2000	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Эрдэнэ баяр Б	Эрдэнэ баяр Б	Эрдэнэ баяр Б	Эрдэнэ баяр Б	Эрдэнэ баяр Б	Эрдэнэ баяр Б											
Б. Эрдэнэбаярыг 2004 онд Зараа руу нүүлгэн шилжүүлсэн, тэнд байсан ах Эрдэнэжаргалынхаас 500 м зайд өвөлжөө барьсан. Дараа нь сумын төв рүү 2005 оны хавьд нүүж орсон.																
Энэ хавийг Х. Отгонжав, Ц. Бямба, Д. Билэгсайхан зэрэг айлууд зуны бэлчээрээр ашигладаг байв.																

2 б) Ханбогд сумын хэмжээнд болон Халив Дугатын Өрхүүдийн Малын тооны өсөлт 2003 – 2015 онуудад

Малын тооны өсөлт – Сумын хэмжээнд болон Халив Дугатын бүсэд – 2003 – 2015 хооронд			
	2003	2015	Increase
Халив Дугатын Өрхүүд (12)			
Бод малын тоо	1523	2191	44 %
Бог малын тоо	369	840	127 %
Нийт малын тоо	1892	3031	60 %
Ханбогд сумын хэмжээнд			
Бод малын тоо	15690	34202	117 %
Бог малын тоо	37656	98811	162 %
Нийт малын тоо	53346	133013	149 %
Эх үүсвэр: Ханбогд сумын засаг захиргааны архив, малын мэдээ			

Хавсралт 3 – Хагас бүтэцтэй хэлэлцүүлэг – Асуултууд ба асуудлууд

- 2000 онд танай өвөлжөө хаана байсан бэ?
- Одоо хаана өвөлжөөтэй вэ?
- Танайх яагаад нүүх болсон бэ?
- Өмнөх өвөлжөөтэй харьцуулахад одоогийн өвөлжөө хэр тохиромжтой вэ?
- Өмнөх өвөлжөөтэй харьцуулахад одоогийн өвөлжөөний байршил хэр тохиромжтой вэ?
- Өмнөхтэй харьцуулахад одоогийн бэлчээрийн байдал ямар байна вэ?
- Өмнөхтэй харьцуулахад одоогийн өвөлжөөний бэлчээрийн ачаалал ямар байна вэ?
- Бусад өрхтэй бэлчээрээ хуваадаг уу? (Тийм бол: хэдэн айлтай хуваадаг вэ? Хэн хэнийхтэй?)
- Танай зун, намрын бэлчээр өмнө нь хаана байсан бэ?
- Танай зуны бэлчээр одоо хаана байгаа вэ?
- Одоогийн зуны бэлчээрийн нөхцөл байдал, ачаалал ямар байна вэ?
- Усны ямар эх үүсвэр өмнө нь ашиглаж байсан бэ? Одоогийн усны эх үүсвэр хаана байна вэ? Одоогийн усны эх үүсвэрийн нөхцөл байдал ямар байна вэ?
- Малын тоо (бог, бод) өмнө хэд байсан, одоо хэд байгаа вэ. Өөрчлөлтийн шалтгаан юу вэ?
- Өөр өрхийн хичнээн тооны мал өмнө нь маллаж байсан эсвэл одоо маллаж байна вэ Өөрчлөлтийн шалтгаан юу вэ?
- Мал маллагаанд гарсан өөрчлөлт, ажиллагаа, зардал нэмэгдсэн эсэх?
- Малын ашиг шим, эрүүл мэндэд өөрчлөлт гарсан уу? Одоо ба өмнө.
- Ирээдүйд мал аж ахуйг үргэлжлүүлэн авч явах боломж байна уу? Та ямар төлөвлөгөөтэй байна вэ?

Хавсралт 4 – Хагас бүтэцтэй хэлэлцүүлгийн хариулт

Хагас бүтэцтэй ярилцлагын үеэр тавьсан асуултуудад оролцогсдын өгсөн хариултыг дор орууллаа (оролцогсдын өөрсдийнх нь үгээр байгааг налуу бичсэн болно). Ярилцлага, зорилтот бүлгийн хэлэлцүүлгийн үеэр хийсэн тэмдэглэлээс судлаач мэдээлэл нэмж оруулсан.

1. С. Жаргалсайхан (Д. Цэндоогийн хүү)

- Ундай голын Шаваг гэдэг өвөлжөө
- 2004 оны нүүлгэн шилжүүлэлт
- Одоогийн өвөлжөө айл олон учир хүртээмж муу
- 3-н айлтай бэлчээрээ хуваадаг
- Халив Дугатын голд зусдаг
- Одоо зуслан өвөлжөөний ойролцоо
- Зуны бэлчээр ачаалалтай
- Усны эх үүсвэр булаг задгай уудаг байсан, одоо гар худагтай
- Өмнө нь Бог – 30 Бог – 250, Одоо Бог – 20 Бог – 200
- Бэлчээрийн хомсдолоос болж цөөрсөн
- Өөр бэлчээрт ирээд ажиллагаа ихсэж зав муутай болсон
- Малын ноос, сүү муудсан
- Бог малын уушиг өвдөх, нус гоожих, шороо тоостой өвс идэх
- Мал аж ахуйг хойшид авч явахад хүнд хэцүү байх болов уу гэж бодож байна
- Уурхай зөв бодлого хэрэгжүүлж малчдыг дэмжээд хамтраад явбал мал аж ахуйг аврах боломжтой гэж бодож байна.

2. Д. Цэндоо

- Манайх 2004 онд нүүлгэн шилжүүлэх айлд хамрагдан нүүж Оорцогт ирсэн, тэгээд манай хүүгийн нөлөөллийн хүрээнд орсуулсан бөгөөд манайхыг тооцоогүй, надад нөхөн олговор олгоогүй. Тийм

учраас надад нөхөн олговор олгохыг хүсч байна. Хүүхдийн мал цөөнтэй бэлчээрийн даац муу, нэг дор олон айлтай, мөн тоос шороо машин тэрэгний дуу чимээ маш ихтэй, унаа тэрэг муутай учраас хол газар нүүж чадахгүй, хүүхдүүд сумын төвд байдаг, хоёулаа хөдөө амьдарч байдаг, би өөрөө өндөр настай учир хүүхдийнхээ асрамжид байгаа, манай энд 5-6 айл байдаг болхоор бэлчээр мал өсгөхөд тун хэцүү болж байна. Замын шороо тоос ихтэй, баруун талаас салхитай байхад маш их шороо, манан бүрхэж байдаг. Худаг ус хүртэл ховордож байна. Орон нутгийн ашиггүй байгаа залуучуудыг аль болох ажилд оруулж байхыг хүсч байна.

3. Б. Намсрайжав

- 2000 онд бэлчээр сайн байлаа. 2004 оноос одоог хүртэл бэлчээрийн даац ихэсч ОТ-н нүүлгэн шилжүүлэлтээр Ц. Самдан, Д. Гантогтох, Л. Номинцэцэг гэх 3н айл манай бэлчээрт нүүж ирсэн. Манай уугуул нутаг бол Тоон Цохио, урьд нь бид Дугат ба одоогийн ОТ-н нисэх буудлын тэнд зусдаг байсан боловч одоо тэндээ зусах боломжгүй болсон ба өвөлжөөндөө ойрхон зусч байна. Усны эх үүсвэр бололцоотой байсан боловч 2004 оноос булаг шанд ширгэж эхэлсэн. Одоо бид гүний худаг ашиглаж байгаа. Малын тоо 400 гаруй байна. Манай ээжийн мал болон бусад 3н айлын малтай нийлээд 700 гаруй бодтой, малын бэлчээр хол явдаг болсноос хулгай, чоно 2т малаа алдаж байна. Малын эрүүл мэнд маш муу, дотор ба уушиг бол усан хаван, идээ яр шархтай болсон.

4. Цэрэнхүүгийн Цагаан

- Би 1973 онд Ханбогд сумын 8-н жилийн сургуулийн 8-р ангийг төгсөөд Жавхлант багт малчнаар гарч нэгдэл нийгмийн тэмээ маллаж ирсэн. Би Бор Овоогийн өмнө талд 1954 онд төрсөн. Энэ нутагт мал маллаад 40 гаруй жил болж байна. Нөхөр Лувсандагватай айл гэр болж 6 хүүхэд төрүүлж өсгөсөн, нөхөртэйгээ 300 гаруй тэмээ маллаж байсан. Гэтэл 2004 онд ОТ-н үйл ажиллагаа эхэлж олон олон жил суурьшиж амьдарсан, эцэг эхээс уламжлан ирсэн бууц маань бүрэн хашаажуулалтанд орж ямар ч бэлчээрийн газаргүй болсон. 300 гаруй тэмээ усладаг Халив Гурван Мод гэдэг бууцаа алдсан. ОТ үйл ажиллагаа явагдаж буй бүх газар манай бууцийн бэлчээр байсан. ОТ хашаанд цорын ганц айл бол манайх байсан, удаа дараа гомдол гаргасан боловч “танайд өгөх юмаа өгсөн” гэдэг хариулт сонссон. Манайх 6 хүүхэдтэй, 1-ээс бусал нь ажилгүй, би өөрөө замын хог цэвэрлэдэг. Манай хүүхдүүх боловсролтой, тэднийгээ ажилд оруулмаар байна. Уламжлал болсон бууц маань одоо ямар ч мэдэгдэх юмгүй болсон, шороо ухаад булаад алга болгосон. 3н хайлс байсан тайраад хаясан. Хүний сэтгэлийг мэддэггүй. Би энэ нутагтаа хайртай, миний хань 2008 онд бурхан болсон. Би өөрөө малаа малладаг, хүүхдүүд тусладаг ч тэднийгээ мал малла гэж хэлж чаддаггүйн учир нь мал маллаад ямар ч амьдралын баталгаа алга, ус бэлчээр гэх зүйлгүй. Иймд би хүүхдүүдээ ажилд оруулмаар байна. Би энэ нутагт төрж өссөн, бүх насаараа мал маллаж байна. Гэр бүлээ амьдралын баталгаатай байлгаж ноогдол ашиг авмаар байна.
- 2000 онд манайх Халив Гурван Мод гэдэг газар байлаа
- Одоо манайх Шаваг гэдэг газар өвөлжиж байна
- Манайх 2004 онд ОТ-н нүүлгэн шилжүүлэлтээр нүүж ирсэн
- Манайх нүүж очсон газар одоо болтол тохьжиж чадаагүй, мал идээшихгүй дассан сурсан газар руугаа яваад огт тогтдоггүй
- Миний өссөн төрсөн нутаг болоод энэ нутгаа харахад элэг минь эмтэрдэг, би азгүй хүн юм
- Миний байсан Халив Дугат бэлчээрийн талбай ихтэй
- Мал нь их дассан сурсан, бэлчээр ус сайтай, олон тийшээ бэлчээртэй

- Манайх нүүж очсон Шаваг нь тойрсон олон өвөлжөөтэй, айл мал олонтой, ус их ховортой, ганц талын бэлчээртэй, мал бэлчээх газар бага, ачаалал ихтэй
- Манайх бууцандаа Мэндбаяр, Нэргүй, Наранцэцэг, Эрдэнэжаргал, Ундрах, Баярсайхан гэх мэт айлуудтай бэлчээр усаа хуваадаг
- Манайх Бор Овоо, Цанхи, Хүрэн хошуут, Дугат гэх мэт газраар зусаж намаржиж байсан, одоо бол өвөлжөө хавьдаа л зусаж байна
- Зун хол нүүвэл бэлчээртэй газар нь усгүй, устай газар нь бэлчээргүй ийм л байна.
- Манайх Халив Гурван Мод гэдэг газраа байхдаа хуучин засгийн үед 300 гаруй тэмээ услаж байсан, тийм л элбэг устай байлаа
- Одоо бол онгоцны буудлыг барихад гаргасан гүн өрмийн усыг ашиглаж байна
- Манайх 2004 онд Бог 500, Бод 125 тоо толгой байсан, одоо бол мал өсгөх арга алга. Ус бэлчээрийн хомсдол ихтэй, залуучууд мал мэдэхгүй, амьдралын баталгаагүй болсон. Одоо манайх Бог 200, Бод 80 орчим бий
- Манайд хүүхдүүдийн хэдхэн тооны мал байгаа, гэвч миний чадал хүч барагдаад мал маллах чадвар муу, түүн дээрээс ус бэлчээр алга даа. Ил далд засгаар хохирсон
- Мал маллах горим алдагдаж байна. Ус бэлчээр, бууц хороо хорогдсон. Мал иддэг ургамал нь хүртэл алга болсон
- Тоос шороо их
- Манай Шавагийн бууцны урдуур 1км Ханбогд руу явдаг зам бий, иймд тоос шороо их, машин тэрэг мал дайрчих гээд байдаг. Замын дуу чимээ их, мал тайван байлгадаггүй, үргэлж цочих нь тарга тэвээрт муугаар нөлөөлдөг
- Мал нутаглаж байсан газар руугаа алдагдан (ялангуяа бод мал) чонод идүүлэх, алдагдах зэрэг хохирол их амссан
- Бага наснаасаа маллаж ирсэн мал аж ахуйгаа авч явах, үр хүүхдүүддээ өвлүүлэн өгмөөр байна, гэтэл тийм боломж алга. Усны талаар маш их сэтгэл эмзэглэж байна.

5. М. Баярсайхан

- Ханан Даваанд өвөлжиж байсан
- Одоо ч Ханан Даваандаа
- Нүүгээгүй
- Бэлчээр тааруу, тоосжилт их, зам олон гарсан, бэлчээр шахагдсан
- Өвлийн бэлчээр 5-н айлтай хуваадаг, Эрдэнэжаргал, Намсрай, Гантогтох, Цагаандолгор мөн Эхэн Халивийн айлууд
- Зун намар оторын айлтай хуваадаг
- Зун намар нь онгоцны буудал буюу Таван Толгой, Эхэн Халивт зусч байсан
- Одоогоор өвөлжөөнийхөө хавьд
- Бэлчээр хомсдсон, оторын айлууд буудаг, зам олон болсон, бусад айлын бэлчээр хомсдсон, ойр орчмийн ус ховордсон
- Дугатын усыг уудаг байсан, дараа нь гүний ус засварлаж ашиглаж байна. Одоогоор хэмжилт хийж үзээгүй байна. Усандаа 5км явж хүрдэг
- 1996 оноос 300 малтай байсан, одоо 200 орчим. Бэлчээр хомс учир мал өсгөх боломжгүй
- Ус ховор, хадлан авах боломж муу, өвс тэжээл худалдан авах шаардлага их гарсан
- Нүд уушиг өвдөх гэх мэт малд өвчлөл их байгаа
- Ус ховор, бэлчээр хомс учир мал өсгөх боломжгүй байна. Усгүй болсноос малчид болон тухайн нутгийн иргэд амьдрах боломжгүй болж байна.

6. Б. Эрдэнэжаргал

- *Зараа гэдэг газар нутаглаж байсан*
- *Одоо Зараа гэдэг газраа байгаа. Тойн Цохионд зусч намарждаг байсан. ОТ нүүлгэн шилжүүлсэн айлд өвөлжөө гаргасан, зусах намаржих бэлчээргүй болсон. Өвөлжөөн дээрээ байнга суурьшиж байна*
- *Өмнөхтэй харьцуулахад бэлчээрийн хүрэлцээ муу. Манай өвөлжөөнд ойрхон 5н айл бий, Эрдэнэбаяр, Цагаан, Баярсайхан, Мэндбаяр, Долгор. ОТ-н нүүлгэн шилжүүлсэн айл нь Эрдэнэбаяр, Долгор хоёрых. Зун намаржаа байхгүй болсон, Гантогдох ОТ-оор нүүлгэн шилжүүлтэнд орсон айлд өвөлжөө гаргаад аргагүй болсон.*
- *Гар ус ашигладаг байсан боловч одоо боломжгүй боломжгүй болсон, ус хангахаа байсан учраас гүний ус гаргасан боловч ундарга муутай.*
- *Малын тоо бага зэрэг өссөн, бог 310, бод 115. Мал өсөх боломж бага. Бэлчээр хязгаарлагдмал, маллагаа сайн болсон.*
- *Малын ашиг шим багасаж байна.*
- *Замд ойрхон болохоор шороо ихтэй, малын эрүүл мэндэд муу (уушиг өвддөг). Малчид малаа маллаж амьдрахад ус бэлчээр бэрхшээлтэй болсон. ОТ Ханбогдын зам манайхаас 0,5км зайтай. Гүний хоолойн зам 0,1км явдаг, мал хүнд их нөлөөтэй. Малын бэлчээр нутгаас олон га газар үрэгдэж байна.*
- *Кариар өвөлжөөнд хэт ойрхон гаргаснаас болж тэр хавийн газар ургамал тоос болж тарга гүйцэд авахаа больсон юм шиг санагддаг.*
- *Энэ нөлөөлөл яг хэвээр, улам л илүү болж байгаа учраас малчин бид нартай гэрээгээ үргэлжлүүлж гомдол саналыг барагдуулж өгөх.*

7. Самдан Цэрэнхүү

- *Манайх 2000 онд Уст баг модонд өвөлжиж байсан*
- *Одоо манайх Ихэр Хондонд өвөлжиж байна.*
- *Манайх ОТ нүүлгэн шилжүүлэлтэнд ороод нүүсэн*
- *Өмнөх өвөлжөөнөөс харьцангуй муу байна. Олон айлын дунд бэлчээр талбай хааш хаашаа айлын мал шахна.*
- *Манайх 4н айлтай бэлчээр хуваадаг, Намсрай, Мөнгөншагай, Хандсүрэн, Гантогтох нарыхтай.*
- *Зун намартаа Халив дугат, Бор овоо, Бумбатад нутагладан байсан.*
- *Одоо зун намрын нутагладаг газар бууцаа тойроод нүүж байна.*
- *150 тоо толгой малтай байснаас одоо бол малыг тоо цөөрч 70н толгой малтай болсон.Бод мал байсан, бод маллах нөхцөл муутай учраас бод малаа дуусгасан.*
- *Ирээдүйд мал маллах нөхцөл муу, ус бэлчээр ховор болж байна.*

8. Д. Мөнхбаяр

- *2000 онд Бор хошуунд байсан*
- *Одоо Хороот*
- *ОТ-н шороо тоосноос холдож буусан*
- *Өмнөх өвөлжөө 3н хороотой байсан, мал их тухтай дээр үеийн бууц байсан*
- *Одоогийн өвөлжөө 1 модон хороотой, өвөлд их хүйтэн, мал хээл хаядаг*
- *Өмнөх өвөлжөөтэй харьцуулахад одоо ямар ч бэлчээргүй, зам малын бэлчээрийг хаасан*

- *Зам гарч мал бэлчээнэ. Зам дагуу явж буй малыг хайр найргүй дайрна. Манайх 3н ботготой ингээ дайруулж алуулсан*
- *Бусад өрхүүдтэй маш ойрхон учраас ер нь манайх ганцхан баруун талдаа бэлчээртэй, тэр нь зам эзлээд мал явах газаргүй болсон*
- *Өөр 3н айлтай бэлчээрээ хуваадаг. Манайх зүүн талдаа олон айлтай учраас бэлчээр байхгүй. Жаргалсайхан, Хандсүрэн, Цагаан нарыхтай хуваадаг*
- *Манай зуны бэлчээр Бор овоо, Будаа, Дугатад байсан*
- *Одоо манайд зуны бэлчээр өвөлжөөнийхөө ойролцоо л бууна даа. ОТ-н хашаанд бүх зуслангаа алдсан. Зуны бэлчээр зам гарах ОТ тоос шороо ихтэй байдаг*
- *Ашиглаж байсан гар ус ашигладаг. Одоо ус ундрахгүй болсон. Ус мал хангахгүй болсон. Гүний ус шавхагдсан*
- *Бог хэвээр 300, бод 210 бага зэрэг өссөн*
- *Бэлчээр багатай учраас мал өсгөх боломжгүй*
- *Бэлчээр ургамал ус багассан учраас малын ашиг шим ноолуур нь унаж гарц нь муудсан. ОТ тоосжилт их учраас хүнсэнд авсан малын уушги усжилттай, яршиж идээлсэн байх юм. Гэдэс дотор нь наалдац үүссэн байдаг. Өмнө нь зүгээр л байдаг байсан.*
- *Ирээдүйд мал аж ахуйг үргэлжлүүлэн явахад бидэнд сайн бэлчээр, ус хэрэгтэй. Бороо оролт хэвэндээ боловч өвс ургамал муу ургаж байна, хөрс ихээр бохирдсон.*

9. Ц. Хандсүрэн

- *Манайх 2000 онд Хайрцагт аман усанд өвөлждөг байсан*
- *Одоо энэ өвөлжөөндөө байна*
- *Манайх нүүгээгүй, айлууд нүүж ирсэн. Айлууд бэлчээр ус ойртож ус ургамал хомсдож бүх л байдлаараа тохиромж муутай болоод байна*
- *Манайх одоо Жаргалсайхных, мөн зүүн талдаа Цагаан гуайхтай бэлчээр их ойрхон тул зунжаанд зайтай гарах боломжгүй болсон*
- *Манайх урьд нь бууцандаа ойрхон хүний эрүүл мэндэд маш сайн устай байсан*
- *Энэ ус маань 2005-2006 оны үед ширгэж огт усгүй болсон. Тэгээд бэлчээрээр явж халивын усыг уудаг байсан ч удалгүй ус ховордож мал хангахаа больсон. Манайх зунжаандаа Халив, Бор овоог хүрч оторлодог байсан. Ухаа овоо гэх мэт.*
- *Одоо таван талдаа айлтай идэш бэлчээр маш хязгаарлагдаж малаа өсгөж амьдрахад маш хүнд болж байна.*
- *Манайх Мөнхбаатар, Намсрайжав, Самдан, Цагаан, Жаргалсайхан зэрэг айлуудтай бэлчээр хувааж байна. Зунжаа намаржаа бэлчээр болох Халив, Бор овоо гээд нутагнь ОТ-н хашаанд орсон. Мөн өрх гэр тусгаар гарсан хүүхдүүдийн өвөлжөө ус нь ОТ-н хашаанд хашигдсан тул малаа нэг ус өвөлжөөнд маллаж байна*
- *Энэ нь бидэнд малаа өсгөх маллахад бэрхшээл их, бүх талын хохирол нөлөөлөлд өртөж байна. Түүнээс гадна замын болон ОТ бүх үйл ажиллагаанаас нөлөөлөл маш их тусч байна. Тоосжилтоос болж хүн малын өвчлөлт элбэг болсон гэх зэрэг.*
- *Ирээдүйд МАА-г үргэлжлүүлэхэд үр хүүхэд болон бидэнд ашиг тустай боловч энэ бүх нөлөөллөөс хамаараад хойшдоо яаж ахуй амьжиргаагаа хөгжүүлж авч явахаа мэдэхгүй болоод байна. Бэлчээр ус гээд ч зогсохгүй аав ээжийн өлгий болсон газар нутгаа харсаар байгаад цөлжүүлмээргүй байна. Мөн энэ бүхнээс хамаараад амьдралын баталгаа болсон МАА-гаа үр хүүхдүүддээ өвлүүлж үлдээж чадахгүй болоод байна: Үр хүүхдээ зардал мөнгөний асуудлаас болоод сургууль боловсролд явуулж чадахгүй байгаа дээр нэмээд ОТ нөлөөлөл маш их дарамт болж байна. Харин бидний хүсч байгаа*

зүйл нь нутаг усаа нөхөж сэргээх, хохиролгүй болгох. Ирээдүй болсон үр хүүхдүүдээ мэргэжилтэй ажлын байртай болгож өгөхийг хүсч байна. ОТ байгаа цагт үйл ажиллагаагаа явуулж байгаа мөч болгонд манай нутагт болон бидний үр хүүхэд, амьдрал ахуйд нөлөөлөл байнгын хэвээр байна. Хүүхдүүдийг минь ажил мэргэжилтэй болгож өгөхийг маш их хүсч байна.

10. Пүрэвийн Цагаан

- 2000 онд Дугатад байсан
- Эргэн усанд өвөлжөөтэй
- ОТ-н лицензүүд газар орсноор нүүлгэн шилжүүлсэн
- Тохиромж муутай, нөмөр нөлөөгүй газар, худаг ус гарц муутай
- Бэлчээрийн хувьд хавчиг муу
- Хүнд байсан
- Эргэн тойрон айлтай
- ОТ, Бор овоо, Бумбат гэсэн газруудаар намаржиж зусдаг байсан
- Одоо зун намрын бэлчээр байхгүй
- Зуны бэлчээргүй муу байсан
- Дугатад гар худаг ашигладаг байсан
- Эргэн усд гар худаг хангамж муутай, мал ханадаггүй байсан
- Бог малын тоо толгой 180, бод мал тэмээ 5 байсан
- Одоогоор малгүй. Бэлчээр идээшлэг муу, уултай газраас тал газар бууснаас мал тогтохгүй, идээшлэхгүй, усанд ханахгүй байсан. Үрэгдэж хорогдсон, байгалийн хүнд нөхцөлд мал тэсвэрлэх нөмөр нөөлөггүй байсан.
- Өөр өрхийн мал маллаж байсан
- Одоо мал маллахгүй байгаа. Ашиг шимээ өгөхгүй, үрэгдсэн, ажиллагаа нэмэгдсэн, малаа байнга дагах, мал өдөртөө 2-3 удаа усаа эргэдэг байсан
- Одоогоор малгүй учир боломжгүй
- Тариан талбай болгон ашиглах, ус худаг сэргээн засах, хүлэмж байгуулах төлөвлөгөөтэй байна.

11. Дамдингийн Гантогтох

- 2000 онд Хөх үзүүрийн бууцанд байсан
- 2004 онд Тойн цохио гэдэг газар багтсанаар нүүлгэн шилжүүлсэн
- Одоо байгаа бууц газар олон айлын дунд тохиромж муутай
- Бэлчээр дунд зэрэг, ачаалал их
- Бэлчээр хувиарлалт муу
- Зун намрын бэлчээр Дугатад байсан
- Бууцаа тойроод айлтай, нэг талдаа бэлчээртэй
- Зуны бэлчээр байхгүй
- Дугатад гар худаг ашиглаж байсан, Тойн цохиод гүний худаг ашиглаж байна
- Одоогоор ямаа, тэмээ, адуу маллаж байна. Малын тоо толгой нэмэгдсэн
- Ажиллагаа нэмэгдсэн, тэжээл өвс худалдан авах гэх мэт зардал нэмэгдсэн
- Мал ашиг шимээ өгч байгаа, худаг мотороор ажилладаг тул бензин худалдан авах, мал арчилгаанд зардал өндөр гардаг
- Малын эрүүл мэнд, өсөлт, үржүүлгэнд их анхаардаг
- Одоохондоо бууц хашаа хороогоо засах, дулаалах төлөвлөгөөтэй байна.

12. Цэвэгдоржийн Түвшинтөгс

- 2000 онд Гашуун сухайтад байсан
- Одоо Гашуун сухайтад өвөлжиж байна
- Одоогийн бэлчээр ус муудсан тул Тэсгэл бууцыг худалдан авсан
- Тэсгэтийн бууц ус муутай, бэлчуур хавчигдмал, 5н айл тал талаас идээшүүлдэг. Хандсүрэн, Цагаан, Жаргалсайхан, Тогоо
- Тэсгэтийн усыг өмнө нь ашиглаж байсан, одоо ус нь муудсан уух боломжгүй
- Бог мал 570, Бод 35 байсан одоо Бог 440, бод 23 болсон
- Аав эгч 2н хамт давхар малладаг
- ОТ сайжруулсан зам тавих гэж бэлчээр ус муудсан

13. Лувсандагвын Мөнхбаатар

- Би 1989 онд төрсөн. 10н жилийн боловсролтой, МАА-д гарч ээжтэйгээ мал малладаг. Би Устын бууцыг өөрийн нэр дээр болгож авсан. Эхнэр 1 хүүхэдтэй. ОТ-д ажилд орох гээд чаддаггүй, намайг Устын бууцыг өөрийн нэр дээр авснаас хойш ОТ Гашуун сухайтын хооронд зам тавигдсан, шороо тоос олон техник ажиллаж дуу чимээ ихтэй, газар их эвдэж бэлчээр ихээр сүйтгэсэн. Мөн манай бууцаас 800 метрт элсний карьер гарч 600 га газрын элсийг 20-30 метр гүнтэй элсийг авч олон техник ажиллуулж, хүн ам малын амгалан тайван байдлыг алдагдуулж, газар бэлчжжр том том техникээр сүйрүүлсэн. Энэ бүгдэд надад ямар ч нөхөн олговор олгоогүй. Ажлын байр ч олдоогүй, иймд би учирлаж байна.

14. Долгорсүрэн (Намсрайн ээж)

2005 онд Хөх Хадны бууцанд өвөлжсөн. Энэ өвөлжөө Намсрайн нэр дээр байсан хэдий ч хэд хэдэн өрх энд амьдарч байсан байна. 2005 онд Намсрайнх нүүсэн (нүүлгэн шилжүүлэлтээр). ОТ өвөлжөөний гэрчилгээ эзэмшигч гээд ганцхан Намсрайг нөхөн олговорт оруулсан. Тэгээд ээж Долгорсүрэнг нь тооцоогүй. Тэрээр хамтран эзэмшигч гэж бүртгэгдсэн, гэхдээ гэрчилгээ өөрийнх нь нэр дээр биш байжээ.

Одоо 2015 онд тэрээр туслах малчин хөлсөлж, урьд хаваржаа нь байсан Байшинтад (Будаа голд) өвөлжөөтэй болж, өвөлжөөний гэрчилгээ авсан. Одоо бага хүү нь ашиглаж байгаа, тэмээний бэлчээрээр. Долгорсүрэн, түүний хүүгийн малыг хөлсний малчин маллаж байгаа ба Хөх Хад, Байшинтийн аль өвстөйд нь бэлчээдэг. Заримдаа Байшинт ачаалал ихтэй болохд малаа Намсрайн байгаа газар руу аваачдаг байна.

Өмнөх ба одоогийн бэлчээрийг харьцуулбал одоогийн бэлчээрийн төрөл/чанар гайгүй, харин мал ихтэй. Өмнө нь Хөх Хаданд хоёр л өрх байсан (Намсрай, Долгорсүрэн). Одоо Байшинтийн хавийг Одгариг, Түвшинтөгс, Намсрай, Хүрэлээгийнхэн ашигладаг.

Урьд зуны бэлчээрийг олон айл хуваадаг элбэг байсан. Үүнд одоо УЛТ-д орсон Бор овоо, Халив Дугатын бүсийн хашаан дотор болон гадна байгаа газрууд ордог байжээ.

Долгорсүрэн гуайн ярьснаар Халив Дугатад наад зах нь 10 айл зуны бэлчээрт гардаг байсан байна. Байнга ирдэг нь Бадамсамбу, Жаргалсайхан, Долгорсүрэн, Ц. Цагаан, Банди, Идэр-Боргил, Намсрай, Одгариг, Түвшинтөгс, Хүрэлээ.; мөн эдгээр өрхүүдийн хүүхдүүд; зуны бэлчээр тааруухан үед хааяа ирдэг өрхүүд. Хааяа ирдэг нь 20-иод хонодог (байгаад байдаг залхуу нэгнээс бусад нь).

Одоо ийм байдал үгүй болсон, малчид өвөлжөөндөө удаан байдаг болжээ. Хавар болтол өвөлжөөндөө. Урьд өмнө бол өвөлжөөнд 3 сар орчим байдаг байсан бол одоо удаан байдаг нүүвэл ойр

хавьдаа л нүүх болжээ. Учир нь зуны бэлчээрээ алдсан, нүүгээд явахаар бусад өрхүүдийн уламжлалт өвөлжөө, хаваржаа руу орчих гээд байдаг.

Манай зуны бэлчээр УЛТ-н урд талд өвөлжөөнийхөө ойр орчим, тэмээ Цанхи, Будаа руу явдаг, бог мал ихэнхдээ өвөлжөөнийхөө ойр хавиар эргэлддэг.

Зуны бэлчээрийн чанарын тухайд даац, чанар аль аль нь дордсон. Хойд талын бэлчээр илүү сайн тохиромжтой, тэжээллэг өвс ургамал сайтай байсан. Халив Дугат маш сайхан, гарц ихтэй, тэжээллэг байв. Бүр урагшаагаа говь цөл голдуу. Байшинт Халив Дугатын голын доод талд байдаг.

Долгорсүрэн гуай мөн хорхой шавьж ихэссэн, шинэ үзэгдээгүй шавьж хорхойн нүүдэл (дэлэнчирхүү?), өөр төрлийн царцаа үзэгдэх болсон гэж ярьж байв. Магадгүй энэ нь их ил үс байгаатай холбоотой байж ч болох юм, сайн мэдэхгүй байна гэж тэрээр ярьж байна (уур амьсгалын өөрчлөлтийн үр дагавар байж болох уу?); анх 2005 оноос ийм шавьж хорхой харагдаж эхэлсэн гэж тэр хэллээ.

Тэрээр 200-300 малтай байсан, одоо 50 орчим. Хэд хэдэн шалтгаан бий: а) малаа хүүхдүүддээ хувааж өгсөн, б) бэлчээр ус хангалтгүй тул даацанд нь тааруулах болсон, в) мал төллөх хэмжээ сайнгүй.

Сүү, ноосны гарц багассан – урьд 1 ямаанаас 1 кг орчим ноолуур самналаг байсан одоо 700-800 грамм. Тэмээний ноосны гарц урьдын хэвээрээ.

15. М. Цээсүрэн (Батцэнгэлийн ээж), 86 настай

Цээсүрэн гуайн өвөлжөө Дугатын Хүрэн Дэлд байсан, Дугатын худгийг ашигладаг байсан байна.

2004 онд багийн дарга нүү, нүүхгүй бол хүчээр нүүлгэнэ гэсэн байна. ОТ-гоос нэг эмэгтэй өдөр болгон ирж нүүхийг шаардаж байсан. Түүнд шинэ өвөлжөө, худаг барьж өгнө гэж амласан тул шинэ газарт нүүж очсон, тэндхийн худаг нь 2-3 жил бодоод ширгэсэн.

Оюут Толгойтын хавь ойр жигтэйхэн үзэсгэлэнтэй байлаа, одоо бэлчээр жилээс жилд багасч байна. Малын чанар тааруу болж байна. Малынх нь тоо цөөрч, чанар муудсан тул тэрээр мал маллахаа больж, 2007/8 онд сумын төв рүү оржээ. Сумын төвийн амьдрал огт өөр. Мал маллаж байхдаа жаргалтай байжээ, сүүгээ уугаад, сумын төвд суурьшаад бие тааруу болсон. Хүүхдүүдийнхээ амьжиргаа, нутаг нь юу болох бол гэж санаа зовсоор сууна.

Хэрэг дээрээ тэдний өвөлжөөнд 3 айл байсан – өөрийнх нь (Цээсүрэн), хүү Бат-эрдэнэ, Мэндбаяр нарынх. 2004 онд бүгдээрээ нүүж, нисэх бүүдлын хавьцаа “Буйлсан Хөөвөрт” буусан. Түүнийг гэртээ ганцаараа байхад нүүлгэн шилжүүлэх цаасанд/гэрээнд гарын үсэг зуруулжээ. Үүгээр 3 өрхийг биш ганцыг нь нөлөөлөлд өртсөн гэж тооцсон.

Шинэ газар нь замд ойрхон, олон машин тэрэг бэлчээр түйвээн, гэрийн хажуугаар гардаг байсан байна. Өрөмдлөгийн компанийн кемп хажууд ойрхон байсан, мал амьтан, мөн нэг хүү ухсан нүхэнд ойчиж эндсэн.

Бат-Эрдэнэ 100 бог, 20 бодтой “Илгэн” рүү нүүжээ. Гэтэл мал идээших бэлчээр ус байхгүй тул Дугат руу буцаж ирээд хамаг малаа алдсан байна.

Мэндбаяр 100 бог, 5-6 тэмээтэй эцэг эхийн хамт нүүсэн, тэднийх малгүй болсон хойно ажилд орсон.

Одоо Цээсүрэн гуай 20 орчим малтай. Өмнө нь 300-400 бог, 10 тэмээтэй байсан, заримыг нь бас зуднаар алджээ.

Усны нөөцийн өөрчлөлтийн тухайд тэрээр хэлэхдээ:

Хөрсний үс маш элбэг байлаа. 1990-ээд онд мал угаах газар олддоггүй байсан, малын эмч олон ч газар ухсан, дандаа л ус гараад байсан гэв.

2010 он гэхэд худаг, задгайн ус байхгүй болсон, эхлээд худгийн түвшин нь буурч байгаад дараа нь бүх булаг шанд хатсан аж.

16. Билэгсайхан

Билэгсайханы өвөлжөө Ундай голд хар Толгойн Шандад байсан, зун, намартаа Халив Дугатад нутагладаг байжээ. 1996 оноос хойш ингэж л амьдарч байв. Дөнгөж гэрлэсэн, өвөлжөөний гэрчилгээ байхгүй, дөнгөж олгож эхэлж байсан үе. Зөндөө олон цооног өрөмдөөд байхыг хараад энэ нутагт мал маллахад тохиромжгүй болох нь дээ гэж бодож байжээ. Бор Овоо усны гол эх үүсвэр байв.

2000 онд Билэгсайхных Гавилууд багийн хойд хэсэг рүү нүүж, 2001 он хүртэл тэнд байжээ. Дараа нь сумын төвөөс 30 км зайтай Гурван Шавагтай руу нүүж очоод 7 жил нутагласан (2001 – 2006). Айл саахалттай зөрчилдөөнтэйн улмаас 2006 онд 2 км ойрхон нүүж, тэндээ 2013 он хүртэл байжээ. Шавагтайд 6 өрх нэг худгаас уудаг байсан. 2007 онд Шавагтайд өвөлжөөний гэрчилгээ авсан, тэр газраа өөрөө Үзүүрийн Шанд гэж нэрлэсэн байна. 2015 онд сумын төв рүү нүүсэн.

2000 оны үед Дугатын бэлчээр сайн байсан, гэхдээ маш их өрөмдлөг явагдаж байжээ. Мал аж ахуй эрхлэх газар хайн холдон нүүж байсан байна.

Билэгсайхан Ундайд өвөлжөө барих үе нь социализмын үеийн бүртгэл болон шинээр гэрчилгээ олголтын хооронд таарчээ. Залуу, дөнгөж гэрлэсэн байж. Ундай гол дахь өвөлжөөндөө гэрчилгээ аваагүй тул түүнийг нөхөн олговорт хамруулаагүй байна. 2016 онд 100-аад малтай байжээ (өөр үн маллаж байсан уу?).

17. П. Онон, нөхөр Г. Мэндбаяр

Цанхид өвөлжөөтэй байсан, 1993-2002 он хүртэл. Тэр үед бэлчээр зөндөө, дөрвөн өрх бууцаа хуваадаг байсан. Малаа баруун тийш бэлчээнэ. 2003 онд Их Гялаан руу нүүж, өөрийн өвөлжөөтэй болохын тулд Ц. Нэргүйн бууцыг засч янзалж авчээ. Зун, намар Халив Дугатын бэлчээрт гардаг байсан.

2004 онд Дугатад нутаглахыг хүссэн боловч зөвшөөрөхгүй болсон байлаа. Одоо том хүү нь эрийн цээнд хүрсэн, өвөлжөөтэй болж чадаагүй л байна. Тэд уламжлалт нутаг орон, малаа хүүхдүүддээ өвлүүлдэг ёс заншлыг дагах чадахгүй, малаа өсгөх аргагүй болжээ. ОТ хүүхдүүдийг нь ажилд авах байх гэж горьдож байсан ч бүтээгүй. Хоёр том хүүхэд нь ажилгүй.

Халив Дугатын нутаг өвч ургамал сайтай, хавар, зун, намрын бэлчээр байсан. Социализмын үед хонь угаах, ялгах гэх мэт мал аж ахуйн олон ажил явагддаг байжээ.

Өнөөдөр малчид маш их зөрчилдөөнтэй, тэр бүү хэл хамаатан садан дотроо муудалцах болж, дарамт ихэссэн. Өөр газарт очиход хүмүүс “Та нар газар нутгаа ОТ-д зарсан” гэдэг. “Социализмын үед өвөлжөө барихад сайшааж урамшуулдаг байлаа, одоо загнуулах болж.” Зан заншил, соёл, хүмүүсийн сэтгэл санааны тайван байдалд ноцтой нөлөөлөл учруулж байна гэж Онон үзэж байна.

2011 онд уг өрхийг нөлөөлөлд өртсөн гэж үзээд нэг жилийн гэрээгээр хог түүлгэх ажилд авчээ, гэтэл нөхөр нь өвдсөн байна (гэрээ сунгагдана). “Бид үнэхээр амьжиргаагаа тогтвортой залгуулах ямар нэгэн юм хийх хэрэгтэй байна” гэж Онон хэлэв.

18. Нэргүй

Нэргүй гуай хоёр охинтой, нэг нь малчин, нөгөө нь ажилгүй. Бэлчээр, ус ховор цагт малын тоо толгойг хязгаарлахаас өөр аргагүй, тиймээс тогтвортой амьжиргаагаар байхыг тулд бидэнд нөхөн олговор хэрэгтэй” гэж тэр хэллээ.

19. Л. Мандбаяр

Хүрэн Дэлийн худагт 4 айл цугтаа байсан. Бэлчээр, ус малд хангалттай сайн байв. 2004 онд өвөлжөөний гэрчилгээ ээжийнх нь нэр дээр олгогдсон тул 4 өрхийг нэг өрх гэж үзжээ. Тэрээр нүүхээс өөр аргагүй болж, олон малаа алдсан байна. Улаанбаатар орж, харуул зрэг янз бүрийн ажил хийж байж байсан. Түүнд юу ч үлдээгүй гэтэл түүнийг нөлөөлөлд өртсөн гэж үздэггүй. Одоо ч Улаанбаатарт гэр бүлийнхэнтэйгээ байгаа. Газар, амьжиргаагаа ОТ-д алдсан тул өөрийг нь нөлөөлөлд өртсөн гэж тооцохыг хүсдэг. ОТ байгаагүй бол тэр өөрөө мөн ах дүү нар нь цөмөөрөө малчин байх байсан.

20. Б. Эрдэнэбаяр

Эрдэнэбаярын өвөлжөө “Модот Цанхийн” овоонд байсан (Хүрэн хошууны бууц), одоо УЛТ-н зүүн хойд буланд, хашаанаас 400-500 метр зайтай. Эрдэнэбаяр ярьсан нь:

1993 оноос хойш өөрөө хашаа хороо барьж, гар худаг гаргасан. Тэр үед бэлчээр элбэг, малчид малаа өсгөх боломжтой. 1999 он хүртэл өвөлжөөндөө өвөлждөг байгаад 1999 онд хур бороо бага байсан тул, 1999/2000 оны өвөл зүүн тийшээ нүүж, тэндээ 2 жил өвөлжсөн. 2001/2 онд эргэж Хүрэн хошууны бууцандаа буусан. 2003 оны үед Бор хошуунаас 4 км орчимд байдаг эгчийнхтэйгээ цуг байхаар нүүсэн (хүүхдүүд бага, хоёр өрх цуг байвал хэн нэг нь малдаа явахад хүүхдүүдээ эзгүй орхихгүй). 2004 онд нүүлгэн шилжүүлэх тухай цуу тарж эхэлсэн. Хоёр хүүхэд сургуульд орчихсон, эхнэр нь хамтдаа сумын төвд байв. Нүүлгэн шилжүүлэлтийн тухай мэдээ ч үгүй. Нүүлгэн шилжүүлэлтийн хөтөлбөр эхлээд түүнээс хэн ч юу ч асуугаагүй. Компани, орон нутгийн захиргаа айлуудаар орохдоо сумын туслалцаатай нүүлгэн шилжүүлэлтийг хүлээн зөвшөөрөхгүй бол хүчээр нүүлгээд, юу ч өгөхгүй орхино гэж сүрдүүлж байжээ. Мөн гэрээ маш нууц, бусдад үзүүлж харуулж болохгүй гэдэг байжээ. Ямар ч байлаа Эрдэнэбаяртай нэг ч хүн уулзаагүй байна.

Мал нь эгчийнд нь, эхнэр хүүхдүүд сумын төвд, тэр өөрөө ирэн очин байжээ. Өөрийнх нь өвөлжөө хаягдсан юм шиг харагдсан байж болох юм. Тэр ОТ хүмүүстэй уулзаж, нөхцөл байдлыг нь харж үзэхийг хүсэхэд судалгаанд хамрагдаагүй үлдсэн тул нүүлгэн шилжүүлэх ёстой өрх гэж тооцогдохгүй гэсэн байна. Өвөлжөөгөө ашиглах боломжгүй болсон байтлаа гэрээ ч үгүй, нөхөн олговор ч үгүй хоцорчээ. ОТ үйл ажиллагаагаа эхлүүлэхээс өмнө тэнд өвөлжөө нь байсныг эндхийн хүн болгон мэднэ гэж тэр онцлон хэлж байв. Эрдэнэбаяр ОТ-г хаа нэгтээ шинээр өвөлжөө барихад туслалцаа үзүүлээч гэж хүсэхэд сумын засаг даргаас албан бичиг авчир гэснийг нь ёсоор болгосноор Зараагийн Бурхантад өвөлжөө барьж өгчээ. Энэ нь ердөө модон саравч (хагас саран хэлбэртэй), “зуны сууц” байсан бөгөөд түүнд нөхөн олговор, нүүлгэн шилжүүлэлтийн гэрээ аль аль нь байхгүй хэвээр байв.

Эрдэнэбаярын бэлчээр тэр чигээрээ алдагдсан. 30 хүрээгүй, залуухан, нүүдлийн мал аж ахуйн уламжлалыг үргэлжлүүлэн, биеэ даасан малчны гараагаа дөнгөж эхэлсэн байлаа. Бэлчээр ус байсан бол малаа өсгөх бүрэн боломжтой (200-300 малтай байсан). Өнөөдөр (2016 оны 3 сар) 40-50 богтой, 4 тэмээ, 17 адуутай л байна. Богоо бодвол олон тооны морь, тэмээтэйн учир нь нөгөө “зуны сууцны” ойр орчмын газар нь 40 метрийн зайтай өнгөрч буй Гүний хоолойн шугам, эрчим хүчний шугамын нөлөөлөлд орсон. 500 метрт ОТ-н хангамжийн зам (ОТ-Манлай-УБ). Зам худагтай нь тун ойрхон, ачааны тэрэгнүүд дээгүүр нь гараад тагийг нь эвдчихдэг. Баруун талд 4-5 км-т нисэх буудал. Мал зам гарах болох тул мал маллах арга бараг байхгүй.

2011 онд арай гэж түүнийг Гүний хоолойн дэд бүтцийн нөлөөлөлд өртсөн гэж тооцжээ. Тэрээр машин дээгүүр нь гараад эвдэрсэн худгийг засах, усны шинэ эх үүсвэртэй болоход туслалцаа үзүүлэх хүсэлтийг ОТ-д тавьсан байна.

Т. Пүрэв

2004 он хүртэл бүх насаараа Хөх Шандын бууцанд нутаглаж байсан түүнийг хүргэн Гантогтохын хамт 2004 онд Тойн Цохио руу нүүлгэн шилжүүлсэн. 7 жилийн өмнө Пүрэв гуай сумын төвд орж иржээ. Одоо (ОТ-д ажиллаж байгаа) Гантогтох түүний малыг малладаг.

Хавсралт 5 – Бүлгийн хэлэлцүүлэг 2016 оны 3 сарын 30/31

Хэлэлцүүлгийг 2000-2015 оны хооронд болон үүнээс хойш Халив Дугатын бүсийн бэлчээр, усны нөөцийн нөхцөл байдал, хүртээмжид гарсан өөрчлөлтүүдийн талаарх малчдын төсөөлөл, мэдээллийг дараалсан 5 жил тутмын нөхцөл байдлыг тодорхойлон авах замаар явуулав.

Бүлэг эхлээд Халив Дугатын бүсийн бэлчээр, усны бүх нөөцийг зураглан, нутгийн нэрээр тэмдэглэсэн. Тэгээд хугацааны туршид бэлчээр, усны нөөцийн нөхцөл байдалд гарсан өөрчлөлтүүдийн талаар ярилцан, нөхцөл байдалд оноо (0-5) өгөн үнэлсэн ба хамгийн сайн нөхцөлтэй байх үе нь 5 оноотой. Доорх хүснэгтэд хэлэлцүүлэгт оролцогсад өөрийн үгээр илэрхийлсэн үнэлгээ, дүгнэлтийг үзүүлээ.

Усны эх үүсвэр, Бэлчээрийн ачаалалд гарсан өөрчлөлтүүдийн тухайд малчдын бодол							
Эх үүсвэр	<2000	2000- /5	2005/10	2010/15	>2015	Өөрчлөлтийн шалтгаан	Бууруулах арга хэмжээ
Худгууд						Ил уурхай, далд уурхайн шууд нөлөөлөл. Худаг, цооногын тоо нэмэгдсэн.	1996 онд хайгуул эхэлсэн, 20 жилд ийм олон усны эх үүсвэр байхгүй болсон; уурхай бүрэн хүчин чадлаараа 60 жил ажиллана гэвэл тэд бидний амьжиргааг тэтгэх усаар хангах ёстой. Ирээдүйд үлдсэн хэдэн задгайг хамгаалах, цөөрөм, уст цэгүүдийг аль болох олноор байгуулах . Хөрсний чийгийг барих/хадгалахын тулд олон наст ургамал тарих.
Дугат	4	4	2	1	1	Хайгуулын өрөмдлөг, гүн өрмийн худгууд, худгийн усаар дээж угаасан	
Хөх Шанд	4	3	0	0	0	Хайгуулын өрөмдлөг, зам, карьер, бутлуур, өрөмдлөгийн цооногууд	
Шанд (Тухар эргийн)	4	3	0	0	0	Хайгуулын өрөмдлөг, зам, карьер, бутлуур, өрөмдлөгийн цооногууд	
Кольцот (Халивын)	4	3	?			Халивын эхэн дэх карьер, Хайгуулын өрөмдлөг, зам, карьер, бутлуур, өрөмдлөгийн цооногууд	
Хуурай (1998 онд ширгэсэн)	0	0	0	0	0	Халивын эхэн дэх карьер, Хайгуулын өрөмдлөг, зам, карьер, бутлуур, өрөмдлөгийн цооногууд	
Халив	4	3	2	?		Халивын эхэн дэх карьер, Хайгуулын өрөмдлөг, зам, карьер, бутлуур, өрөмдлөгийн цооногууд	
Бор Хошууны салаа	4	3	0	0	0	Хайрганы карьер, өрөмдлөг, зам	
Хүрэн Хошуу	4					Эрдэнэбаяраас лавлаж асуух	
Бор Хошуу	4	2	2	2	0	Элсний картер, өрөмдлөг, зам	

Бор Хошууны кольцот (80-аад оноос ашиглахаа больсон)	?					80-аад оноос хойш ашиглаагүй	
Оорцог	4	3	2	2	0	Халивын кольцотын усыг шавхсан	
Эргүүлэгт (Халивын)	4	3	2	2	0	өрөмдлөгт ашигласан	
Тэсгэт (1999 онд ширгэсэн)						өрөмдлөгт ашигласан	
Ухаа Цохио (1999 онд ширгэсэн)						өрөмдлөгт ашигласан	
Аман ус	4	3	0	0	0	Кольцот, Тэсгэтийн усыг ашигласан	
Улаан худаг	4	3	0	0	0	Кольцот, Тэсгэтийн усыг ашигласан	
Тойн Цохио	4	2	0	0	0	өрөмдлөгт ашигласан	
Тойн Цохио	4	2	0	0	0	өрөмдлөгт ашигласан	
Халив Дугатын бэлчээрийн бүсийн бэлчээрийн ачаалал						Тоос	Авсан бэлчээрийнхээ оронд тэд <u>ирээдүйн амьжиргааг баталгаатай байлгаж чадах хангалттай нөхөн олговор олгох.</u> <u>Өмнө учруулсан бүх хохирлыг нөхөн төлөх.</u> Хүүхдийн сургалтын зардлыг даах, төгссөний дараа ажлын байраар хангах, байнгын ажилтай олгох. Ирээдүйн төлөө зовж буй сэтгэл санааны хохирлыг нөхөн барагдуулах
Дугат	4	2	0	0	0	УЛТ	
Хөх шанд	4	0	0	0	0	УЛТ	
Дугатын дугуй	4	0	0	0	0	УЛТ	
Халив	4	0	0	0	0	УЛТ	
Уст баг мод	4	3	1	1	1	Баруун талд хашаа, зүүн талд уул	

						хадаар хашигдсан, 5 айл хуваадаг, тоос	
Ухаа овоо	4	3	1	1	1	Баруун талд хашаа, 4 өрх хуваадаг, тоос	
Вандан Тогой	4	0	0	0	0	УЛТ	
Шунхат	4	0	0	0	0	УЛТ	
Оюут Толгой	4	0	0	0	0	УЛТ	
Ханан даваа	4	3	1	1	1	Баруун талд хашаа, хойноо нисэх буудалд шахагдсан, нөлөөлөлд өртсөн 2 өрх нүүж ирсэн, бас 2 айл дураараа буусан, нийтдээ 10 өрх, чулуутай, хадархаг, өвс ургамал ховор, чоно, шилүүс. Отрын бэлчээрийг Гүний хоолойн шугам, нисэх буудал эзэлсэн	
Монгол хар	4	3	1	1	1		
Хар овоо	4	3	1	1	1		
Тойн цохио	4	3	1	1	1	Нөлөөлөлд өртсөн 3 өрх нүүж ирсэн, нийтдээ 5 айлтай, жил бүр 3-4 айл отор хийн нүүж ирдэг, хадархаг	
Оорцог	4	3	1	1	1	5 айл хуваадгаас 3 нь нөлөөлөлд өртсөн өрх, отрын айлууд дамжин өнгөрдөг, 1 км-т зам, малд аюултай, осол гарч байсан	
Бор хошуу	4	3	2	1	1		
Будаа	4	3	2	1	1	Усгүй, зуны эхэнд л хэдхэн өдөр усыг нь уудаг	
Задгай/булгууд						Халив Дугатын голууд хаагдсан	Шинэ зам барихдаа хангалттай том хэмжээний нүхэн гарц гаргах, ус урдаг газар болгонд барих
Дугатын задгай	4	0	0	0	0		
Хажуу хөөвөр	4	4	3	0	0		
Будаагийн задгай	4	4	3	0	0		
Оорцогийн булаг	4	4	3	0	0		Дэд бүтцийн улмаас
Бор хошууны	4	4	3	0	0		

булаг							
Хур бороо	4	4	4	4			
Малын ашиг шим	4	3	2	2	-	Бэлчээр дутмаг, зам, тоос зэргээс мал тарга хүч авч чаддаггүй. Ноос бохирдолтой (тоос), ноос сүүний гарц багассан	
Малын эрүүл мэнд	4	3	2	2	-	Тоос, бохир ус, мал их айж цочдог, малчид мал эмнэлгийн зардлыг дийлдэггүй, оторт гарч чадахгүй болсон тул мал эрдсийн дутагдалд орсон,	ОТ мал эмнэлгийн зардлыг даах.
Ургамалжилт (гарц)	4	3	2	2	-	Бэлчээрийн даац хэтэрсэн, бохирдсон, хөрсний чийг алдагдсан, олон наст ургамлын гарц багассан, нэг наст ургамал, хогийн ургамал ихэссэн, дэд бүтэц	

Хавсралт 6 – 2016 оны 3 сарын 28-наас 4 сарын 1, 6 сарын 7-8-ны өдрүүдэд хийсэн хээрийн судалгааны фото баримт

Халив-Дугатын бүс дэх өөрчлөлтийн шуудуу, Хаягдал Хадгалах Байгууламжийн хойд талд Эдгээр овгор шороо нь үерийн ус уурхайн талбай руу орохоос сэргийлж хийгдсэн шуудуу. Барихдаа үерийн усыг буцаагаад голын урсгалын доод руу оруулах суваг шиг цементэн гадаргуу хийж өгөөгүй, (Сабине авсан зураг, 2016 оны 3 сар, хээрийн судалгааны үеэр).

Будаа гол, УЛТ-н хашааны шугам огтлолцсон хэсэг болон түүнээс доохно. (Сабине авсан зураг, 2016 оны 3 сар. Намсрайн хэлснээр, 2015 оны зун үерийн ус голдуу Хуурай голоос, зарим нь Хаягдлын Байгууламжийн хойноос Халив Дугатын өөрчлөлтийн шуудуугаар орж ирсэн байна.

Гурван Модны Халив гол дээрх элсний карьер (2016 оны 3 сар, Сабине)

Уст Баг Мод/Гурван Модны Халив дахь элсний карьер. Цаашдаа эндээс олон жил элс авна, далд уурхайн барилгын цемент гаргахад хэрэгтэй (Цэрэннадмидын хэлснээр).

ХХБ-ийн ойролцоох шүүрэлтийн цөөрөм, 2016 оны 3 сар (Сабине авсан зураг)

ХХБ дахь ил ус, 2016 оны 3 сар. Цагаан хунгийн сүрэг. (Сабине авсан зураг)

Бүлгийн хэлэлцүүлэг, Халив Дугатын бэлчээр, усны нөөцийн зураг гаргаж байгаа нь,

2016 оны 3 сарын 30/31

Бүлгийн хэлэлцүүлэг - Халив Дугатын бэлчээр, усны нөөцийн зураг гаргаж, ус, 2000 – 2015 оны хооронд бэлчээрийн нөөцийн нөхцөл байдалд гарсан өөрчлөлтүүдийг үнэлж буй нь, 2016 оны 3 сарын 30/31.

Хавсралт 7 – 2016 оны 6 сарын 7,8-нд ХШБ-ийн гишүүн Сабине Шмидт Ханбогд суманд ажилласан тухай

ХШБ-ийн гишүүн Сабине Шмидт 2016 оны 6 сарын 7-8-нд Ханбогдод очиж, 3, 4-р саруудад хийсэн уулзалтуудын дагуу малчдын өвөлжөө, улирлын нүүдэл, малын тоо зэрэгт гарсан өөрчлөлтүүдийн талаар мэдээлэл цуглуулахаар ажилласан болно.

6 сарын 7-8-ны өдрүүдэд дараах ажлуудыг хийлээ, үүнд: ГТЗ-ийн Удирдах Нэгж, ГТЗ-ийн гишүүд, ОТ-н бэлчээр, усны асуудал хариуцсан мэргэжилтнүүд, ГТЗ-ийн Дарга, Ханбогд сумын мал аж ахуйн тасгийн дарга нартай уулзав. Эхэн Халив хавиар нутагладаг малчид 7-ны өдрийн хуралд суусан бөгөөд тэдгээр малчид Халив-Дугатын бэлчээрийг зүн, намар ашигладаг байсан, тиймээс нөлөөлөлд өртсөн гээд ХШБ үүнийг анхааралдаа авахын хүссэн. Эхэн Халиваар нутагладаг малчдаас хэдэн хүн 1-р шатны үед хийсэн уулзалтанд оролцож байсан.

Эхэн Халивт нутагтай малчин Улам-Ундрах ХШБ-т хандан Эхэн Халивын бүсийг ХШБ-ийн судалгаанд хамруулах хүсэлт тавьсан ба ОТ-гоос усаар хангаж байгаа нь (хааш хаашаа 20 км) (ХШБ-ийн 1-р шатны тайлангийн дагуу) эдгээр үст цэгүүдийн орчмын бэлчээр талхлагдахад хүргэж байгаад санаа зовж буйгаа илэрхийлсэн. ХШБ 2016 оны 6 сарын 7,8-нд Ханбогдод очихоос өмнө хүсэлтийг нь авч, хариулсан болно.

Ингээд ХШБ-ийн гишүүн Сабине Шмидт эдгээр өрхүүдтэй тусад нь уулзаж, *өмнөх шатанд хийсэн* шиг байгалийн баялагийг (бэлчээр, ус) ашиглаж байсан байдлын зураглал гаргаж, баялагийн нөхцөл байдалд гарсан өөрчлөлт, малчдын *ашигладаг* байгалийн баялагийн хүртээмж, чанарт учирсан нөлөөлөлд үнэлгээ хийхээр тохирсон. Уг уулзалтыг 6 сарын 8-нд Эхэн Халивт хийлээ. Оролцогсад өөрсдийн өрхүүдийн тухайд болон өвөлжөө, улирлын чанартай нүүдэл, бэлчээрийн нөхцөл байдал, бэлчээрийн тохиромжтой байдал, малын ашиг шим, амьжиргаанд гарсан өөрчлөлтүүд, тэдгээрийн шалтгааны талаар мэдээлэл өгсөн.

6 сарын 7-нд ГТЗ-ийн төлөөлөгчид, ОТ-н орон нутаг/бэлчээр/усны асуудал хариуцсан мэргэжилтнүүдтэй уулзах үеэр 11 тодорхой бэлчээрийн газрууд болон Халив Дугатын хавийн “бэлчээрийн ачаалалд” хийх судалгааг хамтран боловсруулж, мөн сумын архиваас мэдээлэл түүн нэгтгэхэд туслах хүнийг орон нутгаас сонгон, гэрээгээр ажиллуулахаар тохирсон.

ГТЗ-ийн дарга тэдгээр бэлчээр нутагт 2000 – 2015 онуудад өвөлжөөтэй байсан өрхүүдийн талаар мэдээлэл өгсөн бөгөөд үүнийг Сумын даргын орлогч, мал аж ахуйн тасгийн дарга нар хянаж/нэмсэн. Эдгээр мэдээллүүдийг нэгтгэж хараахан дуусаагүй байгаа, гэхдээ мал аж ахуйн тасгийн дарга 8 сарын 5 гэхэд гаргаж дуусгана гэж амласан. 8 сарын 10-ны байдлаар мэдээллийг дүгнэн шинжлэх ажил үргэлжилж байна.

Хавсралт 8 – Эхэн Халив дахь өрхүүдийн мэдээлэл, Нөлөөллүүд, Бэлчээр, Усны нөөцөд гарсан өөрчлөлтүүдийн талаарх малчдын бодол

Эхэн Халивын малчид 2016 оны 6 сарын 7-ны уулзалтанд оролцож, Халив-Дугатын зун, намрын бэлчээрийг тэд ашигладаг/байсан тиймээс тэд өөрсдийгөө нөлөөлөлд өртсөн гэж үздэгээ ХШБ-ийн сонорт хүргэхийг хүссэн. ХШБ-ийн 1-р шатны уулзалтуудад Эхэн Халиваас хэд хэдэн малчид оролцож байсан болно.

ХШБ-ийн гишүүн судлаач Сабине Шмидт эдгээр өрхүүдтэй тусдаа уулзан, байгалийн нөөцийн (бэлчээр, ус) зураглал гаргаж, нөөцийн нөхцөл байдлын өөрчлөлт, малчдын нөөцийн чанар, хүртээмжид бий болсон өөрчлөлтийг үнэлэхээр тохирсны дагуу уг уулзалтыг 6 сарын 8-ны өдөр Эхэн Халивт хийв.

Оролцогсад өөрсдийн өрхийн тухай, өвөлжөө бууцны байршил, улирлын нүүдэл, бэлчээрийн нөхцөл, бэлчээрийн тохиромжтой байдал, малын ашиг шим, амьжиргаанд гарсан өөрчлөлтүүдийн талаарх мэдээллийг өглөө.

Малчдын ажиглалт - Халивын голын малчдын мал болон өөрсдийнх нь ундааны усанд гарсан өөрчлөлт.

д/д	Хариуцдаг эзэн	Усны нэр & төрөл	2000	2000 -2005	2005-2010	2010-2015	2016	Өөрчлөлтийн шалтгаан
1		Цанхийн хөв	Өнждөг байсан	Өнждөг байсан	Өжихөө басан	Хатсан	Устай болсон ч уддаггүй	Одоо усгүй
2		Эх нь Бортолгойн хөв	Устай байсан	Зундаа устай байдаг байв				Одоо усгүй ус хийсэнч ангасан газар 10 хоногийн дотор ширгээж авдаг
		Дунд бортолгойн хөв	Өнжмөл устай	Сайн байсан	Өнждөг байв	Зусдаг байв	Ус тогтсонч удахаа байсан	Энэ хөв одоо усгүй
		Адаг бортолгойн хөв	Гайгүй устай байсан	Устай байсан	Устай байсан	Хамгийн амархан дуусдаг	Усгүй	Усгүй
		Олон худгийн Хүрэнгийн ус	3 айл уудаг байсан	Мүү болсон	Бага устай болсноос айл нь нүүсэн	Мүү байгаа байхаа	Амны устай	Амны ус төдий
		Харганын хөв	Өнжмөл устай	Сайн байсан	Өнждөг байв	Зусдаг байв	Ус тогтсонч удахаа байсан	Энэ хөв одоо усгүй
3	Д.Туяа, Ч. Дэмбэрэл	Элгэн ЭУХ	Мал цөөн байсан	Мүүдсан	Бүүр шавхаж эхэлсэн	Засвалласан авч хэвэндээ байгаа	Хэвээр	Одоо бол ус муутай малаа хоногоор

			учир гайгүй					ээлжилж усалсан ч ханадаггүй
4		Тогоогийн шанд ЭУХ		Энэ үед гайгүй байсан	муудсан	Амны усны төдий	Одоо амны	Одоо ёроолд нь чийгтэй шороотой
5	М. Пүрэвдорж	Амны усны худаг ЭУХ				Гаднаа мань ус гаргасан болоод л байсан	Багассан	Одоо усгүй болсон
6	М. Пүрэвдорж	Эхэн халив ЭУХ	Гайгүй сайн устай байв	Мүүдаж эхэлсэн	Маш их шавхдаг болсон	ОТ ус хийж усалж байв	засварласан	Усгүй хуурай
7	Ш. Ганбат	Эхэн халивын Кольцот богино яндант байсан одоо ЭУХ	Эхэн халив ууж байсан тэр үед кольцот сайн байсан	Дунд зэрэг	Усны ундрага багасч ирсэн	Ундрага улам багассанаас шөнөдөө түвшиндээ ирэхгүй болсон	Шавхдаг болсон Хүлээж байж малаа усалсан	Ус маш муутай
8	Ц. Төмөртоогоо	Түймэртийн ус Сухайн ЭУХ	Сайн байсан 1000 мал уудаг байсан	Олон мал уудаг байлаа	Муудсан	Шавхдаг болсон ус нь эрс байгассан	Бага зэрэг дээрдсэн ч тэр байдал удаагүй	Одоо шавхаад л ундраагаад 400 бог уудаг
	М. Баярсайхан	Ахбаярын гаргасан худаг		Энэ үед дарагдсан	Усгүй	Усгүй	Усгүй	Усгүй
9	А. Наранцэцэг	ОТ Шинээр гарсан гүн өрмийн худаг				2015 онд гарсан ба 2016 оноос 2 айл ашиглаж эхэлсэн	Усны гаралт нарийссан	Одоо 300 бог мал хангахаа байсан
10	А. Улам- Ундрах	Дунд халив Богино яндант худаг	Элбэг устай	Амнаасаа 40 см- ийн доор хүрч ирдэг	Ус нь мүүдаж эхэлсэн	Усгүй болж дахин ОТ гаргасан	Ус хэвэндээ Малаа өнжөөж	Одоо 300 мал ханахгүй болсон. 2014

		байсныг ЭУХ болгосон		шавхагддаггүй худаг байсан. Мөн хажуугийн сайранд хулан татаалаа 40 см-ийн доороос татаал татаж ундаалдаг байсан		боловч 54 см уснаас хэтрээгүй тул ОТ ус хийж өгч байсан	усалж байсан	онд гүнзгийрүүлж 16 м ухан гаргасан ч 54 см устай болж улам багассан, 2015 онд ОТ-оор худаг руугаа ус хийлгэж ууж байсан боловч ус нь малын эрүүл мэндэд таарамжгүй байсан
11	Улам- Ундрах	Дунд халивын дээд талд ОТ 350 м-т кольцот малтсан ус				2012 онд гаргасан	Усны түвшин дээшлээгүй ундрага хомс	Одоо амны ус авах төдий устай Энэ нь хоногт 100 л гэсэн үг
12	А. Наранцэцэг	Адаг халив	Устай байсан	2 айлын 800 бог 60 гаруй тэмээ уудаг байсан.	муудсан	Усгүй болсон	Шавагт болон гүн эрэгт малаа усалж байв	Одоо зөвхөн амны усаа л авдаг болсон
13	Ц. Нэргүй Ц. Элбэгсайхан Г. Мэндбаяр Ц. Цагаан	Шавагийн 3 худаг ЭУХ- 2ш Богино яндант байсныг ЭУХ болгосон 1 ш	Устай	Гүн худаг нь их устай ч эдгээр 3 айлын мал нөгөө 2 дээр нь уугаад ханадаг байсан	Шавхагдаж эхэлсэн	Ханахаа байсан хажуугийн цооногийг уудаг болсон	Шавхуур Нэг худаг нь хуурайшиж нурсан	Одоо гурвуулангий нь уугаад ч ханадаггүй шавхагддаггүй байсан гүн худаг ч мөн шавхагддаг болсон.
14	У. Цацралт	Ханангийн худаг		Шинээр гаргасан	Анхны жилүүдэд айл уугаагүй	Шавхуур	2 онгоц дүүргээд шавхагддаг ундраагаад дахин усалдаг	Энэ байдал хэвээрээ

ЭХЭН ХАЛИВ ДАХЬ МАЛЧИН ӨРХҮҮД

1. Доржийн Туяа

- 2000 оноос өмнө Элгэний өвөлжөөнд байсан
- 1992 оноос хойш өнөөг хүртэл манайх энд өвөлжиж байна
- Олон жил нутагласан, тохиромжтой.
- ОТ 2005 онд бий болсноос хойш бэлчээр муудаж, усны ундарга удаан болсон.
- Бэлчээрээ 3-4 өрхтэй хуваадаг
- Нэг бэлчээртээ жилийн турш байдаг, зун намар ч ялгаагүй
- Бороо хурын байдлаас зуны бэлчээрээ сонгодог
- Усны хэрэглээ малын тоо толгойноос шалтгаална, одоо 2 өрхийн мал хоёр талаасаа уудаг. Бод малын тоо илүү олон болохоор ус улам ховор. Өмнө уудаг байсан усаа л ууж байгаа. Урьд бог, бодын тоо аль аль их байлаа. Худгаа шавхдаг болсноос хойш мал усаар ханахгүйгээс ноосны гарц багассан. Боро хур ихтэй бол малын ноос эрүүл байдаг.
- Цаашдаа малаа малламаар байвч бэлчээр, усны хүртээмж муу болохоор мал өсгөх боломж хомс. Малд бэлчээр, ус хүрэлцээтэй байвал малаас хараат амьжиргаатай малчин бид малаа өсгөмөөр л байна.

2. Мядагийн Пүрэвдорж

Эхэн Халивын өвөлжөө 1988 онд баригдсан, тэрнээс хойш 28 жил энд нутаглаж байна. Одоо ч энэ өвөлжөөндөө байгаа.

Манай ус амны ус төдий. Худаг 3 жилийн өмнө ширгэсэн. Ус ховор, ОТ 3 жил усаар зөөж өгсөн.

Бэлчээрээ 4 айлтай хуваадаг. Одоо 2 хүүгийнхтэйгээ 3 айлын мал маллаж байна. Усгүйгээс болоод 40 тэмээ, 20 адуугаа зарсан. Одоо зөвхөн 350 богтой.

Малын ашиг шим сайн, малын эрүүл мэнд хэвийн.

2 хүүгээ малчин болоосой гэж боддог, даанч усны хүрэлцээ хангалтгүй байна. Сайхан бэлчээр устай газар руу нүүж, 1000-т малчин болно. Ам бүл 7, 5 хүүхэдтэй, бүгд гэрлээд тусдаа амьдарч байгаа.

ОРЛОГО:

2000 онд:

Ямаа – 10; 7кг ноолуур х 20,000 = 140,000 төг

Тэмээ – 35; 100кг ноос х 1000 = 100,000 төг

5 ботготой ингэ; 5 л сүү өдөрт – сард 150 литр = 150,000 төг

150,000 х 12 сар = 1,800,000 төг

Адуу - 25

2005 онд:

Ямаа – 200 х 750гр ноолуур=150 кг ноолуур х 40,000=6,000,000 төг

Тэмээ – 50. 250 кг ноос х 3000=750,000 төг

Адуу – 35 .....

Ээжийн 10 ботготой ингэ, 10 литр сүү өдөрт

10 л х 2000 х 30 = 600,000 х 12 = 7,200,000 төг

НИЙТ: 2,040,000 төг

2010 онд:

Ямаа – 400 х 740 гр ноолуур = 300 кг х 40,000 = 12,000,000 төг

Тэмээ – 50 х 3000 х 250 кг = 750,000 төг

Адуу – 40

Сүү – 10 ингэ сард 600,000 х 12 = 7,200,000 төг

НИЙТ: 19,950,000

НИЙТ: 13,950,000 tugrug

2015:

Ямаа – 300, ноолуур 210кг х 49.000=10,290,000 төг

Хонь – 80

Тэмээ – 30 х 5кг=150кг ноос х 3.000=450.000 төг

Адуу – 20

ОТ-н зам арчилгааны ажилчин, сарын цалин 900.000 х

12сар=9.800.000 төг

НИЙТ: 20.540.000

3. Жадамбын Мятаг

- 2000 онд Эхэн Халивт байсан
- Одоо Хажуу Улааны өвөлжөөнд
- Малын тоо толгой өссөн тул шинэ бууц барьсан.
- Өвлийн бэлчээрийн нөхцөл байдал хэвээрээ
- Өмнөх бэлчээртэй харьцуулахад одооны хүрэлцээ муу, даац хэтэрсэн
- Баруун талд Пүрэвдорж, хойно Баатарчулуун, зүүн талд Төмөртоогоогийнхтой бэлчээр хуваадаг.
- Зуны бэлчээр өвөлжөөний өмнө талд, нисэх буудлаас 500 метр зайтай.
- Эхэн Халивын кольцот худгаас уудаг байсан. Усны түвшин буурсан.
- 25 бод, 200 богтой байсан, бэлчээргүйгээс болоод бод малаа худалдсан, бог малаа ч их хэмжээгээр өсгөх боломжгүй. Тоосны улмаас малын эрүүл мэнд муудсан, идэш гаргахад малын уушиг харласан байдаг.
- Цаашдаа мал маллахад хэцүү, бэлчээр, ус муугаас малы тоог өсгөх аргагүй.

4. Шаравын Ганбат

- 2000 онд Эхэн Халивт байсан
- Одоо Замын Улааны өвөлжөөнд
- Малын тоо толгой нэмэгдсэн тул нүүх болсон
- Өвөлжөөний нөхцөл байдал боломжийн
- Өмнөхтэй харьцуулахад бэлчээр багатай
- Өмнөх бэлчээрээс ачаалал ихтэй
- Баруун талд Пүрэвдорж, хойно Батарчулуун, зүүнтээ Төмөртоогоогийнхтой хуваадаг.
- Зуны бэлчээр өвөлжөөнөөс өмнө зүгт, нисэх буудлаас 500 метр
- Эхэн Халивын кольцот худгаас уудаг байсан, одоо ч хэвээрээ. Усны түвшин багассан.
- 20 бод, 300 гаруй богтой байсан, бэлчээргүй болсон тул бод малаа худалдсан. Бог малын тоог өсгөх боломжгүй. Тоосны улмаас малын эрүүл мэнд муудсан. Мал гаргахад уушиг нь харласан байдаг.
- Цаашдаа мал маллах хэцүү, бэлчээр ус муу. Малын тоог нэмэгдүүлэх бодолгүй.

ОРЛОГО:

2000

Мах – 20 мал - 1,000,000
Сүү & айраг - 400,000
Хөдөлмөрийн хөлс (гагнуур) - 1,500,000
Ноос, ноолуур - 1,000,000

2005

Мах - 900,000
Сүү & айраг - 300,000
Ноос, ноолуур - 1,500,000

2010

Мах - 1,500,000
Сүү айраг - 500,000
Ноос ноолуур - 2,500,000

2015

Мах - 1,500,000
Сүү, айраг - 500,000
Ноос ноолуур - 2,600,000
Ажлын хөлс - 8,400,000

ЗАРЛАГА:

2000

Хүнс - 1,000,000
Шатахуун – 1,800,000
Сургуулийн төлбөр – 900,000

2005

Хүнс - 1,500,000
Шатахуун – 2,000,000
Сургуулийн төлбөр – 800,000

2010

Хүнс – 1,500,000
Шатахуун – 1,500,000
Сургуулийн төлбөр – 1,000,000

2015

Хүнс – 2,000,000
Шатахуун– 1,300,000
Сургуулийн төлбөр – 1,000,000

5. Ч. Дэмбэрэл

- Олон Худгийн Хүрэнгийн өвөлжөөнд байсан
- Одоо Улаан Хошууны өвөлжөөнд, өмнөх өвөлжөөнөөс зүүн тийш, нисэх буудлын хойно
- Ус ховордсон тул нүүсэн
- Мэдээж тохиромжтой байсан
- Бэлчээр талхлагдаж байна
- Ачаал их, мал олон
- “Хушуу багтвал идэж, хаяа багтвал бууна”гэгчээр бүгдээрээ бэлчээрээ хувааж байна. Манайх Д. Туяа, Ц. Нэргүй, М. Пүрэвдорж, Б. Баатарчулууныхтай хуваадаг.
- Зун, намрын бэлчээр манай 2 өвөлжөөтэй ойрхон.
- Одоо өвөлжөөнийхөө ойр өмнөх бэлчээртэй байгаа
- Зуны бэлчээрийн нөхцөл хэцүү, даац хэтэрсэн.

- Усны тухайд бороо хур элбэг үед нуур, тогтоол уснаас малаа усалдаг, бага бол гар худаг, ОТ-н авчирсан усыг уудаг.
- Усны эх үүсвэр байхгүй, хаана ч байхгүй.
- Бог – 300 гаруй, бод – 100 гаруй, бог малын тоо хэвээр, бод бага зэрэг өссөн. Амьжиргаагаа сайжруулахын тулд малаа өсгөмөөр байна.
- Уламжлалт мал маллагаа алдагдсан, малчид малдаа их мөнгө зарцуулах болсон
- Малын ашиг шим, эрүүл мэнд их муудсан. Урьд өмнө мал эрүүл байдаг байсан.
- Ирээдүй бүрхэг байна. Мал маллахад улам л хэцүү болж байна.

6. Баянмөнхийн Баатарчулуун, Гавилуудын малчин

- 2000 оноос өнөө хүртэл Хараатын өвөлжөөнд.
- Хараатын хуучин өвөлжөөндөө л байгаа, манайх нүүгээгүй
- Бэлчээр ховордсон, уул уурхайн нөлөөгөөр. Бэлчээр муудсан, өвс ногоо бага болсон, ачаалал их.
- Манайх 5 айлтай бэлчээр хуваадаг: Гүрдорж, Дэмбэрэл, Ганбат, Төмөртоогоо.
- Зуны бэлчээр өвөлжөөнөөс зүүн тийш 2.5 км-т
- Нисэх буудлын хавиар намарждаг байсан. Одоо усны эх үүсвэр маш муу. Нисэх буудлыг манай намаржааны бэлчээрт барьсан.
- 2000 онд манай худгаас 300 тэмээ төвөггүй уудаг байсан, одоо 100 тэмээнд хүрэхгүй. Өмнө нь усны эх үүсвэр сайн байлаа, одоо маш дордсон. ОТ хоолойгоор гүний ус авч эхэлснээс худаг, булгууд ширгэсэн. Гүний худагтай болмоор байна.
- Одоо 500 орчим малтай. 700 байсын. Адуу 60, тэмээ 50, хонь 250, ямаа 200.
- Уул уурхай, зам, нүх, тоосноос болоод мал маллахад хэцүү болж байна.
- Бэлчээр, ус дутмаг, бутлуурын тоос зэргээс болоод малын ашиг шим өөрчлөгдсөн. Бэлчээр, ус муу, мөн тоос зэргээс малын эрүүл мэнд муудаж байна. ОТ, нисэх буудал, тоос мал төдийгүй хүний эрүүл мэндэд аюултай учруулж мэднэ.
- Ирээдүйд эрчимжсэн мал аж ахуй эрхлэн, мах, сүүний чанарыг сайжруулах хүсэлтэй. Малыг эрүүлжүүлэх вакцинжуулалт хэрэгтэй байна.

7. А. Улам-Ундрах

- 2000 онд Хөлийн бууцанд байсан.
- Одоо шар Хоолойд өвөлжөөтэй
- Манайх малаа зөвхөн баруун, өмнө зүг рүү бэлчээдэг. Хойд болон зүүн талд олон айлтай. Баруун талдаа нисэх буудлаар боогдсон болохоор хаваржаа, өвөлжөөнийхөө хооронд нутагладаг. Өвөлжөөний усны эх үүсвэр хомсдсон, 300 мал ч усалж хүрдэггүй. 300 livestock. Өнгөрсөн жил ОТ манай худагт ус хийж өгч байсан. Тэр ус нь малд тохиромжгүй. Манай өвөлжөөний бэлчээр хавчигдсаны дээр усгүй болохоор тун бэрх. Манай мал өвөлжөө, хаваржааны бэлчээрийн хооронд бэлчдэг, хаварт мал идэх юмгүй болохоор 50-100 мал алддаг. Мал маллахад элам л хэцүү болоод байна. Ачаалал их, бэлчээрээ бусадтай хуваадаг. Халив голын бүх айлууд манай өвөлжөөний газарт ирдэг, мөн Баян, Жавхлантын малчид малаа манай хаваржааны бэлчээрт авчирч хавар, намарт юу ч үгүй болтол нь идүүлдэг, тэгээд эндхийн манайх шиг өрхүүдэд маш их хохирол учруулаад явдаг. Бас Оюутын гол, Дугатын мал манай өвлийн бэлчээрт ирдэг.

- Зуны бэлчээр Хананд. Тэнд гүний худагтай ч малд ханадаггүй. Малаа аваачихаас өмнө 2 онгоц дүүргэдэг. Ундарга нь өвөлжөөнийхөөс арай хурдан юм шиг санагддаг. 10-15 минут болоод шахахад ус хэвийн гарна. С багадаа нь мотороо унтраахгүй бол эвдэрнэ.
- Бог – 350, бод - 20, үүнд манай 4 хүүхдийн мал орсон байгаа.
- Баруун талд нисэх буудал, урд зүгт замүүд байгаа тул тойрч явна, замын дагуух өндөр хашлагыг давна, замын тоосноос болоод юм харагдагүй.
- Сүүлийн үедблчээр, ус муугаас мал маллахад хэцүү болж байна. Малын тоо толгойг буурлъя гэхээр амьжиргаанд хүрэхгүй. Яахаа үнэндээ мэдэхгүй байна.
- Тоостой өвс идсэний улмаас малын уушиг нөжирсөн, уйланхайтай байх болсон. Өглөө их тоостой үед нүд загатнаж, хамар битүүрдэг. Өглөө 6 цагийн үед нэл тоос, 200-300 метрт байгаа юм харагдахгүй.
- Миний бодлоор мал аж ахуйг авч явах 1-2 зам байна. Уул уурхай малчид болон аж ахуйг дэмжих. Засгийн хүчтэй бодлого үгүйлэгдэж байна. Бие биенээ ойлгох хэрэгтэй байна.

Эхэн Халивын Бэлчээр ашиглагчид, бэлчээрийн нөхцөл байдал – Эхэн Халивын малчдын өгсөн мэдээлэл (2016 оны 6 сарын 8)

Халивын голын районы бэлчээрийн нөхцөл байдал.

д/д	Бэлчээрийн хэсгийн нэр	2000 он	2000-2005он	2005-2010	2010-2015	Шалтгаан
1	Элгэний энгэр, Хараат уулаас нааш	Д. Туяа Элгэн Ч. Дэмбэрэл Улаанхошуу Б. Баатарчүлүүн Хараат 4	Д. Туяа Элгэн Ч. Дэмбэрэл Улаанхошуу Б. Баатарчүлүүн Хараат 3	Д. Туяа Элгэн Ч. Дэмбэрэл Улаанхошуу Б. Баатарчүлүүн Хараат Д. Борбанди Модоншанд	Д. Туяа Элгэн Ч. Дэмбэрэл Улаанхошуу Б. Баатарчүлүүн Хараат	2009 онд малын идэш мүүдаж мал хорогдсон
2	Хонгил, Халивын голын эх, Замын-Улааны цавууд	Б. Хашчүлүүн Замын- Улаан Ш. Ганбат Хажуу-Улаан Ж. Мядаг Хонгил М. Пүрэвдорж Эхэн халив 4	Б. Хашчүлүүн Замын- Улаан Ш. Ганбат Хажуу-Улаан Ж. Мядаг Хонгил М. Пүрэвдорж Эхэн халив 3	Б. Хашчүлүүн Замын-Улаан Ш. Ганбат Хажуу- Улаан Ж. Мядаг Хонгил М. Пүрэвдорж Эхэн халив	Б. Хашчүлүүн Замын-Улаан Ш. Ганбат Хажуу- Улаан Ж. Мядаг Хонгил М. Пүрэвдорж Эхэн халив	2009 онд малын идэш мүүдаж мал хорогдсон М. Пүрэвдоржийнх 2013-14 онд Баян- Овоо суманд алсын отор хийсэн
3	Халивын уулс	Ц. Цэцэгмаа Дэл Б. Дамдин Түймэрт М. Амьтан Хөл Ц. Нэргүй Улаан овоо	А. Наранцэцэг Модонхонд Б. Дамдин Түймэрт Ц. Мөнхтөр Дэл Ц. Нэргүй Улаан овоо	Ц. Мөнхтөр Дэл А. Наранцэцэг Модонхонд Ц. Нэргүй Улаан овоо Ц. Элбэгсайхан Улаановоо Гялаан Мэндбаяр	Ц. Мөнхтөр Дэл А. Наранцэцэг Модонхонд Ө. Нандинцэцэг Мянгатхонд Ц. Нэргүй Улаан овоо Ц. Элбэгсайхан Улаановоо	2009 онд малын идэш мүүдаж мал хорогдсон 2014 онд Мөнхтөр, Наранцэцэг,Нэргүй, Элбэгсайхан, Мэндбаяр, Нандинцэцэг, Төмөртоогоо

		Ц. Элбэгсайхан Улаановоо Гялаан Мэндбаяр 4	Ц. Элбэгсайхан Улаановоо Гялаан Мэндбаяр Ц. Төмөртогоо Түймэрт 3	Ц. Төмөртогоо Түймэрт	Гялаан Мэндбаяр Ц. Төмөртогоо Түймэрт Ц. Сайхандэлгэр Түймэрт	нарынх болсноос малын ус идэшгүй Цогтцэций сумруу алсын отор хийж нэлээд хохирол амссан
4	Таван толгойн тал	Б. Дамдин Түймэрт М. Амьтан Хөл Ц. Цэцэгмаа Дэл Д. Банди Эхэн халив М. Бямбаа Ихрийн улаан М. Пүрэвдорж Эхэн халив 4	А. Наранцэцэг Модонхонд Б. Дамдин Түймэрт М. Пүрэвдорж Эхэн халив Ц. Мөнхтөр Дэл Ц. Цагаан Хөл 3	А.Улам-Ундрах Шархоолой Ц. Мөнхтөр Дэл А. Наранцэцэг Модонхонд Ц. Цагаан Хөл 0	А.Улам-Ундрах Шархоолой Ц. Мөнхтөр Дэл А. Наранцэцэг Модонхонд Ц. Цагаан Хөл Х. Хаян Ц. Баттогтох 0	2009 онд малын идэш мүүдаж мал хорогдсон А. Улам- Ундрах, Цацралт, Түвшинтөгс нарынх 2013-2014 онд малын идэш мүүдаж ус ханахгүй болсноос Баян- Овоо суманд алсын оторт нүүж тэнд өвс сайн байсанч 68 малаа үхүүлж 54 малаа алдаж нутагтаа буцаж ирсэн
				Шалтгаан нь Asia gold компани ирж буун маш олон ерөмдлөг хийн усыг улам багасгав Оюут нисэх онгоцны буудлыг барьж үлэмж бэлчээрийг авч мөн таслан хуваав. Буудлын зүүн талд технологийн алдаанаас үүдэлтэй маш том халцгай болсон бэлчээрийг үлдээв. Мөн Бумбатын хөх үзүүр, Тавантолгойн буруун урд талын карьерууд болон түүний замд биологийн нөхөн сэргээлт хийгээгүй орхисноос бэлчээр сүйтгэгдэв 6709А талбайг хашсанаас хойш тэнд жилийн 4 улиралд идшилж байсан бод мал гарч ирэн байнгын байж бага	Шалтгаан нь Ханбумбат онгоцны буудал баригдаж маш их тоосжилтыг үүсгэж бэлчээрийг таслан хувааж мөн хомсдуулав Тавантолгойн зүүн талбайн 2 толгойг авсан карьераа нөхөн сэргээгээгүйгээс маш том талбайд шар шороо хийсэн хоцров “А” кемп бэлчээрт ирж байрлав Одоо нөхөн сэргээх нь битгий хэл нутги йн хог нь хөглөрч хэвтэнэ Жавхлант баг, Ундайн голын ус бэлчээргүй болсон малчид гарч ирэн танк тавиулж зунждаг, намарждаг болов. Үүнээс үүдэлтэйгээр жил бүрийн хавар төлтэйгээ нийлээд	

				малынхаа идэшийг иддэг болсон	100 орчим мал хорогддог болов. Гүний хоолой баригдаж тоосжилт ихсэж хэцүү байдалд байсан ба мөн л нэлээд зурвас бэлчээр үгүй болсон	
5	Шивээгийн хөндий	Ж. Мядаг Хонгил Ц. Баттогтох Хөхүзүүр 4	Ж. Мядаг Хонгил Ц. Баттогтох Хөх үзүүр	Ж. Мядаг Хонгил Ц. Баттогтох Хөх үзүүр	Ө. Баттогтох Гог	2009 онд малын идэш муудаж мал хорогдсон
6	Ханангийн хяр, Ханангийн хөндий	М. Баярсайхан Ханандаваа 4		А. Улам- Ундрах Ханан салхит	У. Цацралт Ханансалхит	2009 онд малын идэш муудаж мал хорогдсон Цацралтынх 2013-14 онд алсын нүүдэл хийсэн
7	Халивын гол дагуу	4			Ж. Энхсайхан С. Бум- Эрдэнэ Ч. Мандал	2009 онд малын идэш муудаж мал хорогдсон
8	Дугат, Бумбатын хөх- Үзүүрийн районы бэлчээр	3- 4 Шалтгаан нь Энд байнгын гүний өрөм ажиллаж зам аар машин хөлхөж байсан	3	2 Энэ үеэс бүүр хоёр талаараа сайжруулсан замтай болсон	0 У. Түвшинтөгс Бумбатын хөх үзүүр Гүүргүй засмал зам тавигдсанаас болж мал очиж уух боломж хомсдоноос гадна Дугатын булаг таслан хуваагдсан нь хамгийн ноцтой асуудал болон үлдэв. Дугат үндсэндээ ширгэв Худгийнх нь усны түвшин ч доошлов.	2009 онд малын идэш муудаж мал хорогдсон 2009 онд малын идэш муудаж мал хорогдсон

Бэлчээр, Ус, Малчдад учирсан нөлөөлөл – малчдын ажиглалт, 2016 оны 6 сарын 8-нд А. Улам-Ундрахын өгсөн мэдээлэл

Уг хүснэгтэнд А. Улам-Ундрах биед учруулсан хохирлуудыг мөн дурьдсан¹

2016 оны 06 дугаар сарын байдлаар.

д/д	Ямар нөлөөлөл	Хэнд юунд нөлөөлж байгаа	Яаж нөлөөлж байгаа	Ямар хугацаагаар	Нэмэлт тайлбар
1	Уурхайн 6709А лицензет талбай	Хүн малд	Одоогийн хашаа татан байрлаж олборлолт хийж байгаа 6709А цаашид хашигдах 6708А,6710А лицензет талбайнууд нь эргэн тойрондоо Дундан, Удаан толгой, Бумат, Дугат, Хар хад, Хөх хад, Бор-Овоо гээд эргэн тойрондоо арав гаруй булаг шандтай 3000 орчим бод мал жилийн 4 улиралд бэлчээрлэн байдаг малын бэлчээрийн маш их түшиц газар байсан нь хашигдсан учраас тэнд идшилж байсан Гавилууд, Жавхлант, Харзаг, Могойт багуудын бод малууд одоо Таван толгойн тал, Оорцог, Ханан, Шивээгийн хөндийнүүд, Унтаахай, Замын хөөвөр цаашлаад Сүмтын хөндийд бага малынхаа бэлчээрийг эзлэн бэлчээрлэж байгаагаас бэлчээрийн хүрц хавар муудсанаас бог мал улмаар өлгөдөж үхэх байдал сүүлийн жилүүдэд үлэмж	Байнга	

¹ Хүний эрх, сэтгэл санааны тайван байдалд учирсан нөлөөллүүдийг агуулж байгаа болно. Үүнд: “*гэрээт компани Бамбай Секьюрити хүний эрхийг ноцтой зөрчдөг*”, ГТЗ-ийн дүрэмд гишүүд нь бүх гишүүдээс зөвшөөрөл авахгүйгээр олон нийтэд мэдээлэл хийж болохгүй гэсэн нь асуудалтай гэх мэт.

			нэмэгдлээ. Жишээлбэл: Зөвхөн манайх гэхэд л энэ хавар 30 гаруй төл, мөн төдий чинээ том малын хорогдолтой явж байна. Энэ бол нэг малчин айлд эдийн засгийн хувьд үлэмж их хохирол юм.		
2	Нүүлгэн шилжүүлэгдсэн малчин өрхүүдийн нөлөөлөл	малд	Оюутолгойн лицензийн талбайгаасаа нүүлгэн шилжүүлсэн малчин айл өрхүүдийг тухайн үед ямарч ул суурьтай бодлогогүйгээр дуртай газраа буулган хороо бууц байр байшин барьж, худаг гаргаж өгсөн нь тэдгээрийг ирэхээс өмнө нутаглаж байсан малчдынхаа бэлчээр усыг шахан идшилж байгаа нь тэдэнд зовлон болоод байна. Одоо малчид бэлчээр усаа булаацалдах хоорондоо муудалцах, маргалдах нь ихсэж байгаа нь цаашид иргэд хоорондын мөргөлдөөнд ч хүргэж болзошгүй байна.	байнга	
3	Гүний хоолойн болон Галбын говийн хөрсний усыг газрын гүн рүү гоожуулж байгаа цооногууд		Гүний хоолой, Галбын говьд усны- Оюутолгойн эргэн тойронд 30 орчим км-ийн радиуст хийсэн хайгуулын болон хяналтын маш олон өрөмдлөгүүдээс ус доош алдагдан одоогийн Оюутолгой ХХК уурхайн усан хангамжаа авч байгаа газрын гүн рүү нийлэн гоожиж байгаа тул малчдын ундны болон мал сүргээ усалдаг хөрсний ус илт байхгүй болголоо. Усны асуудал бол малчин хүн битгий хэл хүн төрөлхтний хамгийн эн тэргүүний хэрэглээ тул үүнийг ямарч нөхөх олговор нөхөж үл чадах. Гэвч нөхөн олговрыг усан дээр олгох л ёстой. Олгох ч байлгүй гэж найддаг.	Байнга Цаашид ч нөлөөлсөн хэвээр байх болно. Байгалийн жам ёсны эко системийг алдагдуулсан тул	
4	Барилгажилтын шатанд ашиглаж байсан карьерууд түүнд хүрсэн зам харгуйнууд.		Оюутолгой ХХК нь барилгажилтын шатандаа ашигласан элс хайрга шороо чулууны карьерууд түүнд хүрсэн буцсан зам харгуйнуудаа нөхөн сэргээгээгүй, том уул уурхай бий болохын хэрээр түүнд ачаа тээвэр хүргэх, дэд бүтэцүүд бий болж түүн рүү гарсан асар олон зам харгуйгаас үүдэлтэйгээр ойролцоогоор 25- 30 000 га бэлчээр алдагдчихаад байна.Энэ нь одоогийн Гавилууд багийн хэмжээний газар нутаг юм. Цаашид туслан гүйцэтгэгч компаниуд уг төслийн эргэн тойронд ирж бууцгааснаар энэ байдал зогсолтгүй үргэлжлэх нь	Нөхөн биологийн талаар сэргээгдэж дуустал	1. Карьерууд- материал авах объект хоёрынхоо хооронд түр зам тавьж үйл ажиллагаа явуулаагүйгээс маш өрөгн уудам газрыг эвдсэн өргөн замууд бий болсон нь одоо болтол

			<p>ойлгомжтой болоод байна.</p> <p>Хамгийн том, бэлчээрийн хамгийн их түшиц газруудыг эзлэн оршдог технологийн алдаатай ашиглагдаад одоо болтол нөхөн сэргээгдээгүй карьеруудаас дурдахад</p> <ul style="list-style-type: none"> - Таван толгойн зүүн 2 толгойг ашиглаад орхисон карьер - Таван толгойн баруун урд толгойг ашиглаад биологийн нөхөн сэргээлт хийгээгүй орхисон карьер - Бумбатын Хөх- Үзүүрийн карьер - Устын голын карьер - Таван толгойн баруун урд үзүүрийн карьерт очих буцах түр зам тавиагүйгээс маш их зурвас газрыг гэмтээсэнд одоо болтол юу ч ургаагүй л байна. - Оюут нисэх буудлын зам - Оюут нисэх буудал барих үзд үүсгэсэн зүүн талын өтгөн тэсгэтэй хөндийг юу ч үгүй сүйтгэсэн газар - Улаанбаатараас Оюутолгой ордог маш өргөн болсон авто зам 		<p>нөхөн сэргээгдэж чадахгүй байна</p> <p>2. Оюутолгой- Гашуун сүхайтын хооронд байгуулсан баяжмал зөөдөг засмал зам нь бэлчээрийг таслан хуваадаг</p> <p>3. Манлай сумаас болон Ханбогд- Оюутолгой хоорондын, Оюутолгой- Дэл хоорондын сайжруулсан замууд нь өргөн газрыг эзлэн оршиж байгаа ба мал дайрагдах аюул их байгаа болно.</p> <p>4. Гүний хоолойн 70 км сайжруулсан зам</p>
5	Зэрлэг махчин амьтадын хүн малд дасалт, гэрсэлт амьдралын хэвшлийн гэрийн тэжээмэл амьтадын амьдралын хэвшил рүү аажмаар шилжиж буй өөрчлөлтийн нөлөөлөл		<p>Оюутолгойд олон хүн ажилладагийн хэрээр хоолны үлдэгдэл хаягдал төдий чинээ их гарч түүнээ хогийн цэгт нүхэнд хийснээр тэрхүү хогийг иддэг химлайн хажир, хожгор тас, хон хэрээ гэх мэт сэг зэмээр хооллодог араатан жигүүртнүүдийн амьдралын хэвшил нь өөрчлөгдөж улам гэрсэж хүн малаас айх үргэхээ больж төл малын хэлийг сугалах, нүдийг нь ухах, амьдаар нь улаан суга руу нь хошуугаараа шааж элэг зүрх уушгийг нь сугалан идэх, гол махыг нь бөгсөөр нь амьдаар нь ухаж идэх зэрэг үйлдлүүдээс болж зарим малчин өрх бойжуулсан төлийнхөө 50 хувийг шувуунд алдсан айл ч байна. Цаашид үнэг, хөх чоно ч ийм байдалд хүрэхэд ойрхон болжээ.</p>	Байнга	
6	Авто зам харгуйн		Одоогийн байдлаар хэмжилт хийгээд хэвийн байна	Байнга,	

	болон үйлдвэрийн цагаан тоос		гээд байгаа замын тоос, үйлдвэрийн цагаан тоос хүн малд үхлийн харанга дэлдээд байна. Өглөө оройд маш их тоос босч тогтуун үед өдөржин шөнөжин хургаж хонож байна. Үүнд аюултай цахиурын болон хар тугалаганы давхар ислүүд, угаарын хий, нүүрс хүчлийн хий, азаотын дан болон давхар ислүүд гээд хорт бодисууд тархаж байгаа нь цөмийн зэвсгээс өөрцгүй. Тогтоолгох бололцоо байхгүй ч би өөрөө бронхиалный астомтой болоод жил гаруй болж байна. Хүнсэнд хэрэглэж байгаа малын уушиг маш их өвчилсөн байгаа нь байдал ямар байгааг гэрчлээд байна.	цаашид ч	
7	Хүний эрхийн ноцтой зөрчлүүд		Эрүүгийн шинжтэй хүний эрхийн ноцтой зөрчил гэмт хэрэг гаргасан Туслан гүйцэтгэгч компанийг нь шаардаад шаардаад арга хэмжээ авч өгөхгүй болохоор нь цөхрөхдөө Оюутолгой ХХК-нд хандсан ч ямарч арга хэмжээ авч өгөөгүй. Уул нь эрүүгийн шинжтэй хүний эрхийг ноцтой зөрчсөн Бамбай Секрjурити сервис компани өнөөдөр энд ажиллаж байх хуулийн ч ёс суртахууны ч эрх байхгүй. Мөн саяхан Оюутолгой ХХК-ийн оролцоотой хийгддэг гурван талт зөвлөлийн хуралд би үг хэлэх эрхгүйгээр оролцлоо. Тэнд үг хэлэх эрхгүйгээр оролцсон болно. Энэ нь Монгол улсын Үндсэн хуулийн 16 дугаар зүйлийн 16 дахь заалтыг ноцтойгоор зөрчиж байгаа юм. Тухайн улсынхаа Үндсэн хуулийг зөрчинө гэдэг бол үйл ажиллагаа явуулж байгаа улс орноо үл хүндэтгэж байна гэсэн үг. Мөн гурван талт зөвлөлийнхөн бусдынхаа зөвшөөрөлгүйгээр үг хэлэх хэвлэн нийтлэх эрхгүй байгаа нь тэнд ер нь ямар байгууллага ажиллаад байна гэж анхаарал хандуулахад хүрээд байна. Үүнд онцгой анхаарал хандуулахыг хүсч байна.	Ер нь л байнга гарах төлөв илрээд л байдаг	
8	Компанийн зарим удирдлагуудаас малчдад үзүүлж		Компанийн зарим удирдлагуудаас малчдад үзүүлж буй сэтгэлийн дарамт <ul style="list-style-type: none"> - Малчдыг битгий давруулаад бай - Малчид худагтаа чулуу чихдэг 	Тодорхой хугацаанд, тодорхой албан	

	буй сэтгэлийн дарамт		<p>- ОТ өвс тэжээл өгөөд хувийн бизнесийг хаагаад байна гэсэн худал цуурхалыг ОТ- д тараадаг гм гм</p> <p>Отроор нүүж явахад тухайн газарт мал маллаж байгаа малчид биднийг “ Оюутолгойд хамаг бэлчээрээ өгчихөөд та нар хаачиж яваа юм бэ Тэр Оюутолгойнхоо хажууд л байж байхгүй, яасан гэж энд бидний бэлчээрийг шахаж нүүж явцгаагаа юм бэ” гэдэг</p>	тушаалтнууд дээр гарч байна	
9	Хар зарчмуудын нөлөөлөл		Сүүлийн үед илт орон нутгийн төр захиргааны байгууллагуудтай хуйвалдах явдал харагдаад байгаа тул орон нутгийн төр захиргаа- малчдын хооронд ч ангал үүсэхээр болоод байна.	Яг одоо бий болчихоод байгаа асуудал	<p>1.Төр ард түмний зайг холдуулдаг</p> <p>2. Төрийг дотор нь хагаралдуулна</p> <p>3. Өөрт үйлчилж чадах ашигтай талаа барьж авдаг нь ёс зүйгүй бизнес эрхлэгчдийн үйл ажиллагааны зарчим байдаг.</p>
10	“Оюут” нисэх онгоцны хуучин буудлын нөлөөлөл		Энэ нь ихээхэн бэлчээрийг эзлэн оршдог ба мөн л бэлчээрийг таслан хуваадаг	Биологийн нөхөн сэргээлт хийгдэж дуустал	
11	“Ханбумбат” нисэх онгоцны буудал		Энэхүү буудал нь өмнө нь ашиглаж байсан “Оюут” нисэх буудлаасаа илүү их том бэлчээрийг эзлэн оршдог ба мөн л бэлчээрийг таслан хуваадаг. Энэ хоёр онгоцны буудлыг бүлгээр нь авч үзвэл Таван толгойн талыг үндсэнд нь таслан хуваадаг	Байнга цаашид ч	
12	Гүний хоолой ба замынх нь нөлөөлөл		70 км халцгай зурвас газар	Байнга цаашид ч	
13	Усны lagoon		Бага биш бэлчээрийг эзлэн хашаалан оршдог	Байнга цаашид ч байсаар байх болно.	
14	авто замын аюулгүй байдлын		Хурдтай яваа автомашинууд мал маш ихээр дайрч алж байна	Одоогоор бодитойгоор	

	нөлөөлөл			оршиж байгаа боловч бүх талын хүчин чармайлтаар багасгах буюу арилгаж болох нөлөөлөл	
15	Автозамын дуу чимээ, машинуудын хөдөлгөөний нөлөөлөл		<p>Замын ойролцоо бэлчээрлэж буй мал машинуудын дуу чимээнээс үргэх цочих улмаар цааш үргэж алдагдах явдал байна</p> <p>Замыг маш их гүнзгийлэн ухаж засдагаас үүдэлтэйгээр мотоцикльтой хөндлөн гарах ямарч боломжгүй болгосон байдаг тул маш их тойрох хэрэг гардаг. Хамгийн дээд тал нь 80- 90 см өндөр байгаа нь малчдад зовлон болоод зогсохгүй амь нас аюулгүй байдалд ч онцгой муу нөлөөтэй, мотоцикльтой хүмүүс гадлах гэж яваад унах гэмтэх цаашид машинд дайрагдах аюултай байна.</p>	Байнга	
16	Автомашинуудын хурц гэрлийн нөлөөлөл		Автомашинуудын хурц гэрлийн нөлөөгөөр мал хаашаа ч явж чадахгүй зогсож байгаад дайруулах явдал байна	Байнга	

Хавсралт 5 ХШБ-ийн 1-р шатны тайлан, өрхүүдийн нэрс – засварласан бүрэн

ХШБ-ийн 1-р шатны ажлын үеэр Зорилтот Бүлэгтэй хийсэн уулзалт, ярилцлага хийхэд дурьдагдсан Бор Овоо үгүй болсны улмаас зуны бэлчээрээ алдсан өрхүүд

Ундай голын дагуух бэлчээр тухайлбал Бор Овоо болон одоогийн Уурхайн Лицензит бүсийн эргэн тойронд зөвхөн Жавхлант багийн бүх малчид төдийгүй Ханбогд сумын бусад баг болон зэргэлдээх сумын малчид хааяа ашигладаг зуны бэлчээр нутаг байжээ.

Нутгийн малчид болон сум, багийн өмнөх захиргааны төлөөллүүд Бор Овоон задгай үгүй болсноор зуны бэлчээрээ алдсан 59 өрхийг нэрлэн жагсаасан. (Нөлөөлөл нийт орон нутгийн хэмжээний гэж үзэж байгаа тул уг жагсаалтыг нөлөөлөлд өртсөн бүх өрхүүдийн бүрэн жагсаалт гэж танилцуулж байгаа биш болно.)

Ундай голын дагуу өвөлжөөтэй, зуны бэлчээрээ алдсан өрхийн тоо (2013 оны 12 сард зорилтот бүлгийн хэлэлцүүлэгт оролцогсдын жагсааснаар) – нийтдээ 22

Ц. Баттогтох, О. Энхбаяр, С. Гочоосүрэн, “Батбаатар” (=Ю. Болчулуун), Д. Энхчулуун, Ч. Цогт, Ц. Биндэрьяа, Ө. Баттогтох, Д. Намсрай, Ө. Чулуу (нас барсан, эхнэрийн нэр Ц. Банди), Б. Шинэбаяр, Р. Цэнд-Аюуш, Т. Нямсүрэн, Н. Ширнэн, И. Должинсүрэн, Ю. Надмид, Х. Содномдорж, Х. Жаргалсайхан (нас барсан, эхнэрийн нэр Ц. Долгоржав), Д. Адъяа, А. Анхбаяр, Ц. Алтангэрэл (нас барсан, эхнэр М. Насан-Өлзий)

Зун ба хаврын бэлчээрээ алдсан өрхүүд (Ундай голоор нутагладаггүй, өөр газраас ирдэг) (2013 оны 12 сард зорилтот бүлгийн хэлэлцүүлэгт оролцогсдын жагсааснаар) – нийтдээ 28

Д. Борхүү, Х. Сүрэнхүү, Р. Дэмбэрэлноров (нас барсан, эхнэр Ц. Бадарчулуун), Ц. Бадамсүрэн, Ө. Сэр-Од, Ц. Идэрборгил, Б. Энх-Эрдэнэ, Ч. Дэмбэрэл, Ч. Нансалмаа, Д. Лувсандагва, Д. Болдбаяр (нас барсан, эхнэрийн нэр Ч. Намдагмаа), Ц. Бямба, Ц. Жаргалсайхан, Х. Отгонжав, Х. Гантулга, М. Хоньхүү, П. Үржин, Б. Эрдэнэбаяр, Д. Мөнхбаяр, Ц. Хандсүрэн, Ц. Нэргүй, Г. Мэндбаяр, Ц. Мөнхтөр, С. Жаргалсайхан, Х. Чулуунбаатар, П. Цэвэгдорж, Х. Ганболд, Л. Батцэнгэл

Бор Овоо, Ундай гол хавийн бэлчээрийг сүүлийн 10 жилд хамтдаа ашигласан өрхүүд (2014 оны 10 сард Намсрайн нэрлэснээр) (өмнө нь илүү олон айл өрх байсан). (дээр нэр нь дурьдагдсан хүмүүсийн нэрсийг хаалтанд хийв) – дээрх дээр нэмэгдэх нь нийтдээ 9.

Б. Бадамсамбуу (одоо ирэхээ больсон), (Х. Сүрэнхүү), Б. Одхүү, Б. Бадамсүрэн, (Ц. Идэр-Боргил), (Ө. Сэр-Од), А. Анхбаяр, Д. Адъяа, (Д. Мөнхбаяр), Ц. Цагаан, (Л. Батцэнгэл), (Ө. Баттогтох), (Р. Цэнд-Аюуш), (И. Должинсүрэн), Д. Намсрай (1962 оноос хойш), Е. Сүрэнхорлоо, (Х. Отгонжав), (Д. Борхүү), (Б. Шинэбаяр), (О. Энхбаяр), (Ц. Биндэрьяа), Ц. Баатарчулуун, (нас барсан хүмүүс: Д. Болдбаяр, Р. Дэмбэрэлноров, Ц. Алтангэрэл).